

VU Research Portal

Layci erant coiudices

Hallebeek, Jan

2019

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Hallebeek, J. (2019). *Layci erant coiudices: Over de rol van leken in de Westerlauwerse seendprocedure*. Vrije Universiteit Amsterdam.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

prof.mr. J Hallebeek
afscheidsrede

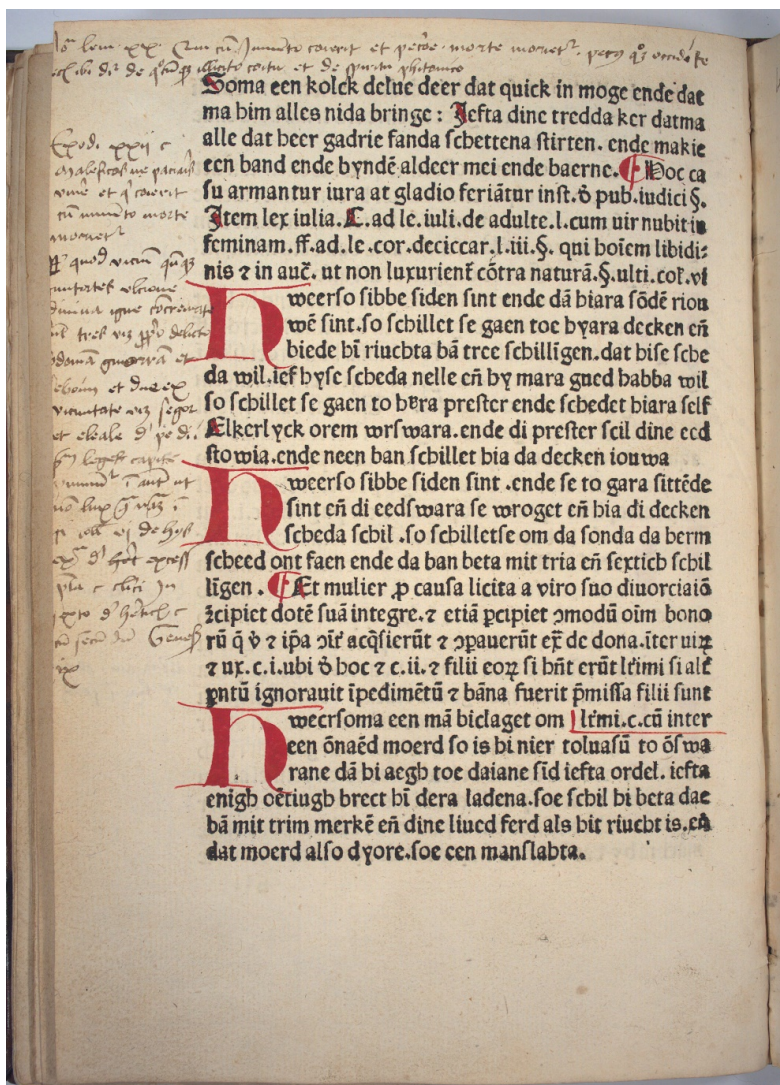
LAYCI ERANT COIUDICES

Over de rol van leken in de Westerlauwerse seendprocedure

VRIJE
UNIVERSITEIT
AMSTERDAM

LAYCI ERANT COIUDICES

Fragment van het seendrecht in Druk, exemplaar Fries Genootschap Leeuwarden A III 31, met handgeschreven marginale glossen

Jan Hallebeek

LAYCI ERANT COIUDICES

Over de rol van leken in de
Westerlauwerse seendprocedure

*Rede in verkorte vorm uitgesproken bij het afscheid als hoogleraar
Europese rechtsgeschiedenis aan de Vrije Universiteit te
Amsterdam op 26 april 2019*

Mijnheer de rector magnificus,
Zeer gewaardeerde toehoorders,

I. Inleiding

In deze afscheidsrede zou ik uw aandacht willen vragen voor het Westerlauwerse seendrecht, een uit de Middeleeuwen overgeleverde tekst betreffende de kerkelijke rechtspraak in Friesland. De laatste decennia is weinig onderzoek meer verricht naar dit seendrecht. Met de Latijnse glossen, die aan de tekst van het seendrecht zijn toegevoegd, heeft nog vrijwel niemand zich beziggehouden. Tot nu werd het onderzoek vooral verricht door fristen en historici, die zich niet waagden aan de glossen, terwijl pogingen om rechtshistorici bij hun onderzoek te betrekken steeds op niets zijn uitgelopen.¹ Daarin is nu verandering gekomen.

Ik zal eerst ingaan op de bronnen waarin het seendrecht, inclusief de glossen, is overgeleverd, de datering van die bronnen en vervolgens iets zeggen over de organisatie van het seendgerecht. De meeste aandacht zal echter uitgaan naar de opmerkelijk grote rol die leken moeten hebben gespeeld in deze vorm van kerkelijke rechtspraak. Vervolgens wordt stilgestaan bij de vraag wat de glossen ons zeggen en ten slotte zal ik nog kort ingaan op de vraag wat de rol van de leken nu zegt over de structuur van de katholieke kerk in de late Middeleeuwen in het algemeen en die van de lokale Friese kerk in het bijzonder.

II. De bronnen van het Westerlauwerse seendrecht

Het Westerlauwerse Seendrecht bevat regels betreffende de zogenaamde seendprocedure in Westerlauwers Friesland, dat wil zeggen in het gebied dat thans de provincie Friesland omvat en bestond uit de voormalige Frankische gouwen Oostergo, Westergo en Zuidergo (Suthergo). De tekst is overgeleverd in verschillende bronnen en vormt daarin steeds een onderdeel van een meer omvattende compilatie.² De oudste bron is de *Codex Fivelgo* (F), die dateert van rond 1427.³ In deze Oudfriese tekst kan men overigens aanpassingen vinden aan het gebied van de Ommelanden, dat buiten de grenzen van het bisdom Utrecht was gelegen. Zo wordt degene die weigert te verschijnen voor het seendgerecht of zich niet wil schikken naar het oordeel van de seend, gedagvaard voor de bisschop van Münster en niet

voor die van Utrecht.⁴ De tweede bron is de *Codex Sickinge* (SI), die dateert van rond 1445 en grotendeels in het Nedersaksisch is geschreven. Dit handschrift staat in de Fivelgoër traditie, maar bevat een katern dat in F ontbreekt. Op verschillende plaatsen heeft het een betere tekstlezing dan F.⁵ De derde bron is de gedrukte versie (D of Druk), die dateert van even na 1485.⁶ De vierde bron is het handschrift *Jus Municipale Frisonum* (J). Het dateert van 1530, maar is een afschrift van een handschrift uit de tweede helft van de vijftiende eeuw.⁷ De vijfde en laatste bron is de zogenaamde *Codex Unia* (U). In feite zijn dit twee afschriften, daterend van rond 1660, die terug moeten gaan op een handschrift uit de tweede helft van de vijftiende eeuw.⁸

In al deze bronnen maakt het Westerlauwerse seendrecht deel uit van een compilatie van klassieke Oudfriese rechtsteksten. Hoewel deze noch afzonderlijk noch als verzameling op enig gezag zijn vastgesteld, herkent men in de compilatie een soort canon van de belangrijkste teksten van inheems gewoonterecht, die algemeen aanvaard moeten zijn geweest.⁹ Het Westerlauwerse seendrecht werd gerecipieerd in de Ommelanden. De aanpassingen in de *Codex Fivelgo* wijzen daar al op. De latere Ommelander versie van het seendrecht is in vele handschriften bewaard gebleven.¹⁰

De tekst van het Westerlauwerse seendrecht is in de verschillende genoemde bronnen niet identiek overgeleverd. Er bestaan verschillen in de volgorde van de bepalingen en sommige versies zijn vollediger dan andere. Van alle versies kan men zeggen, dat de opbouw van de tekst, zeker in onze hedendaagse ogen, verre van systematisch is en wordt gekenmerkt door overlappingsen, onvolledigheid en een onduidelijk en inconsistent woordgebruik. De bepalingen lijken soms op associatieve wijze aan elkaar te zijn gekoppeld.

Ik zal mij voornamelijk baseren op de versie van het seendrecht volgens Druk, maar waar nodig verwijzen naar de andere bronnen.¹¹ Alleen de versie van Druk is voorzien van een Latijns glossenapparaat met daarin verwijzingen naar Romeins en Canoniek recht en kan daarom iets kan zeggen over de invloed van het geleerde recht op de interpretatie en toepassing van inheems recht.¹² In Druk is het seendrecht opgebouwd uit drie delen.¹³ In het vervolg zal ik, zonder aandacht te besteden aan theorieën betreffende de herkomst en samenhang van deze afzonderlijke delen, ervan uitgaan dat alle drie hoe dan ook betrekking hebben op dezelfde seendprocedure.

III. Datering van het seendrecht

Ik kom nu aan het probleem van de datering. De tekst van het seendrecht, zoals overgeleverd in de verschillende bronnen, is hoe dan ook niet het archetype gezien de vele sporen van aanpassingen aan veranderde omstandigheden, waarover zo dadelijk meer. Het is ook maar de vraag of de oorspronkelijke tekst in het Oudfries was gesteld. Zoals hieronder zal duidelijk worden, dateert het seendrecht waarschijnlijk uit de eerste helft van de elfde eeuw. Dat er geen Oudfriesse teksten bewaard zijn gebleven van voor de twaalfde eeuw, sluit niet uit dat er voor die tijd toch al Oudfries werd geschreven.¹⁴ De oorspronkelijke tekst kan echter ook in het Latijn zijn gesteld en later in de volkstaal vertaald. De Latijnse brokstukken die nog voorkomen in de tekst, zoals overgeleverd via de genoemde bronnen, zouden daarvan een reminiscentie kunnen zijn.¹⁵

Volgens de tekst van het seendrecht zelf was het paus Leo geweest die het aan de Friezen had gegeven en had gelast het te getrouw onderhouden, aangezien de Friezen toen zij nog waren onderworpen aan de Noormannen, heidenen waren geweest.

Westerlauwerse Seendrecht § c.pr. (D, editie Joosting, p. 360)

Hyr biginnet da syndriuchta

Dat syndriucht gaf ws di paeus Leo to Roem ende heet dat wyt hilde, also fest als wi dine cristena nama halda volde ende wi da suderna riucht herich wolde wessa; hwant wi Fresen alle noerd heerden ende heiden weren.

Hier beginnen de seendvoorschriften

Paus Leo in Rome gaf ons het seendrecht en gelastte om het net zo getrouw te handhaven als dat wij christenen genoemd wilden worden en onderhorig wilden zijn aan het recht van het zuiden, want wij, Friezen, waren onderdanen van het Noordelijke Rijk en heidenen.

Met deze paus Leo is waarschijnlijk Leo IV († 855) bedoeld en dat zou betekenen dat het seendrecht dateert uit de negende eeuw. De verwijzing berust echter op legendarische verhalen. De Friezen zouden in de negende eeuw onder leiding van een zekere Magnus hebben deelgenomen aan het heroveren van de stad Rome op opstandige edellieden. Daarop zouden zij van Karel de Grote († 814) de Friese Vrijheid, dat wil zeggen de 17 keuren en de 24 landrechten, hebben ontvangen en van de paus het seendrecht. Deze legende is te vinden in een andere, klassieke Oudfriesse tekst, de zogenaamde

Magnussage.¹⁶ Voor een datering van het seendrecht is deze mededeling echter niet betrouwbaar.

Over de vraag hoe het Westerlauwerse seendrecht dan wel moet worden gedateerd, bestaan verschillende opvattingen. In de twintigste eeuw, toen niet veel geloof meer werd gehecht aan de legendarische herkomst, werden de teksten gedateerd op het begin van de dertiende eeuw. De consciëntieuze analyse van rijksarchivaris Mari van Buijtenen (1911-1997) in diens proefschrift uit 1953 leidde echter tot een vroegere datering, namelijk de eerste helft van de elfde eeuw.¹⁷ Deze vroegere datering werd door later onderzoek bevestigd en vindt ook steun in de tekst van het seendrecht zelf.

Een eerste aanknopingspunt daarin voor een *terminus ante quem* is het feit dat dit seendrecht het algemene seendrecht van Friesland is en dus moet dateren van voor het einde van de veertiende eeuw, toen de drie dekenaten werden opgesplitst en ten gevolge daarvan ook de seendrechten verbrokkelden. Pas in die tijd ontstonden regelingen voor de nieuwe dekenale seendgerechten, die het oude algemene seendrecht grotendeels hebben vervangen.¹⁸

Een tweede aanknopingspunt voor een *terminus ante quem* bestaat in het feit dat de leiding van de seend berust op de ongedeelde jurisdictie van de diocesane bisschop. Wanneer de korbisschop de bisschop vervangt, moet hij een verzegelde volmacht en ring meebrengen, terwijl de landdekens die drie jaar de plaats van de bisschop innemen daarvoor aan het einde van de bisschoppelijke seend een machtiging ontvangen.

Westerlauwerse Seendrecht § b.2 (D, editie Joosting p. 357)

Ende als di biscop tree dagen sindet haet, so schil hi setta ene deken ende hem syn ban bifella bi trim schillingen (...).

En wanneer de bisschop drie dagen seend heeft gehouden, zal hij de deken een machtiging verlenen en een boete van drie schellingen stellen op het niet respecteren daarvan (...).

Een derde aanknopingspunt is het feit dat er in het seendrecht geen melding wordt gemaakt van aartsdiakenen. Rond het jaar 1000 werd de taak van de korbisschop om de bisschop van Utrecht bij te staan in diens rechtsprekende taak overgenomen door twee aartsdiakenen, namelijk de proosten van de kathedraal en van St. Salvator. Zij beschikten slechts over gedelegeerde bevoegdheden. Dat veranderde

toen rond het jaar 1050 in Utrecht drie nieuwe kapittels werden opgericht, namelijk die van Sint Marie, Sint Jan en Sint Pieter, en er aartsdiakonaten nieuwe stijl werden gecreëerd, waaraan een eigen jurisdictie was verbonden en geen gedelegeerde.¹⁹ Vanaf die tijd oefenden aartsdiakenen 'nieuwe stijl' in grote delen van het bisdom Utrecht rechtspraak uit en dat niet op grond van een gedelegeerde bevoegdheid, maar op grond van een *potestas ordinaria*. Als aartsdiakens fungeerden de proosten van de Utrechtse kapittels. Zij hielden toezicht op hun aartsdiakonaat, en hoewel dat ver van de stad kon zijn gelegen, resideerden zij in de regel in Utrecht. Ook in Friesland kwam er naast de bestaande dekenale indeling een indeling in aartsdiakonaten. Het dekenaat Westergo kwam onder het gezag te staan van de aartsdiaken-proost van St. Jan. Oostergo en Zuidergo kwamen onder het gezag van de aartsdiaken-proost van St. Salvator (Oud-Munster). Maar waarom spelen deze aartsdiakens dan geen rol in het seendrecht? Daarvoor zijn twee verklaringen te vinden in de literatuur. In de eerste plaats is wel gesteld dat de landdekens het in een competentiestrijd van de aartsdiakenen hadden gewonnen.²⁰ De tweede verklaring, die ook wordt bevestigd in het proefschrift van de Utrechtse archivaris Kaj van Vliet, lijkt echter meer plausibel. Het Westerlauwerse seendrecht zou zich definitief hebben gevormd voordat de aartsdiakonaten nieuwe stijl werden ingesteld. Vele elementen wijzen inderdaad in die richting. De ongedeelde bisschoppelijke jurisdictie, de korbisschop als vervanger en de landdekens die seend houden in de jaren dat de bisschop niet komt. Dat alles wijst op een datering voor het midden van de elfde eeuw.²¹

Deze datering is ook volledig in overeenstemming met wat wij weten omtrent de historische ontwikkeling van de seend in Noordwest Europa en de kerkvorming in Friesland. De seend was een vorm van kerkelijke rechtspraak, waarvan de oorsprong moet hebben gelegen in de periodieke visitaties die de bisschop in zijn bisdom verrichtte en het beraad, de synode, die ter gelegenheid daarvan plaatsvond. In aansluiting op dat beraad kon kerkelijke rechtspraak worden uitgeoefend. De term 'seend' is afgeleid van het woord 'synode'. In de Karolingische tijd heeft dit systeem steeds sterker ingang gevonden in Noordwest Europa en in die tijd heeft de seend zich verzelfstandigd.²²

Er zijn ook aanwijzingen voor een *terminus post quem*. Seendprocedures kunnen pas in Friesland zijn geïntroduceerd nadat de kerk haar missionaire karakter had verloren, werd geïstitutionaliseerd en zich wist te vestigen in een hiërarchisch georganiseerd vorm. Dat

moet derhalve zijn gebeurd in de periode van wederopbouw, toen aan het einde van de negende eeuw de invallen van de Noormannen tot een einde waren gekomen. Recent onderzoek heeft uitgewezen dat rond het jaar 1000 in Friesland weer kerkelijke districten bestonden, bestaande uit parochies rond een doopkerk of moederkerk (*matrix ecclesia*). Deze districten vormden dekenaten met aan het hoofd een landdeken (*decanus*) als toezichhouder. Territoriaal vielen zij samen met voormalige Frankische gouwen (*pagi* of *comitatus*). In Westertlauwers Friesland waren het er drie, namelijk Oostergo met als kerkelijk centrum Dokkum, Westergo met Bolsward en Zuidergo met Staveren.²³ Daarmee kom ik tot een voorzichtige conclusie dat het seendrecht in zijn oorspronkelijke vorm waarschijnlijk is ontstaan in de eerste helft van de elfde eeuw.

Zoals gezegd, moest het algemene seendrecht van alle Friezen in de tweede helft van de veertiende eeuw plaats maken voor de eigen regelingen van de nieuwere lokale seendgerechten en zal het groten-deels in onbruik zijn geraakt. Dat impliceert dat het seendrecht hoe dan ook obsoleet of verouderd was, toen het eind vijftiende eeuw werd gedrukt als onderdeel van Het Friese Landrecht. Voor de vraag waarom dat, mede gezien de hoge kosten die het drukken van boeken met zich meebracht, dan toch gebeurde, zijn in de literatuur verschillende suggesties gedaan. Zo zou men in de oude herkomst een rechtvaardiging van de eigen Friese rechtstraditie hebben gezien.²⁴ Ook is erop gewezen dat het oude algemene seendrecht toch nog enige praktische betekenis moet hebben behouden, omdat de jongere seendrechten er soms naar verwezen.²⁵

IV. Organisatie van het seendgerecht

Alvorens in te gaan op de seendgerecht-procedure zelf en de rol van de leken daarin, moeten wij kort stilstaan bij de organisatie van de seend, die jaarlijks plaatsvond in de doopkerken van de drie dekenaten. Iedere 'huisman', dat wil zeggen iedere bezitter van een huis met erf, diende daarbij aanwezig te zijn. Eenmaal in de vier jaar stond de seend onder leiding van de bisschop in aansluiting op diens visitatie. In een cyclus van vier jaar visiteerde de bisschop van Utrecht namelijk zijn gehele diocesis, de zogenaamde *circatus episcopi*. De bisschop kon zich volgens het seendrecht in twee gevallen laten vervangen door de koorbisschop,²⁶ namelijk wanneer hij ziek was of zich aan 'de andere zijde van de bergen', dat wil zeggen in Rome bevond.

De andere drie jaren werd de seend voorgezeten door de landdekens van de drie dekenaten.²⁷

Westerlauwerse Seendrecht § b.1 (D, editie Joosting p. 356-357)

Dit is syndriucht. Als di biscop sine synd keda vil ende hi sine boda an dit land sent, so schil ma sine sind sex viken eer keda, eer mane halde. Soe schilre self comma ief hi mei; ief hi naet mei, so schil incomma syn choerbiscop mit breue ende mit insigel ende mit een guldena fingerliin, ende sidsa dat syn hera also sieck se iefta suder wrbirgh, dat hi to da setta sind naet comma mochte (...).

Dit is seendrecht. Wanneer de bisschop zijn seend wil aankondigen en zijn bode naar dit land stuurt, dan moet de seend zes weken tevoren worden aangekondigd. Als hij daartoe in staat is, zal hij zelf komen. Is hij niet daartoe in staat, dan zal zijn koorbisschop verschijnen met verzegelde brief en gouden ring en zeggen dat zijn heer ziek is of zich in het zuiden aan de andere zijde van de bergen bevindt, zodat hij niet in staat is naar deze seend te komen (...).

Westerlauwerse Seendrecht § b.14 (D, editie Joosting p. 359)

Jef binna da trim ierim da decken ymmen wrherich wirt, soe schil hy dyn man dis fiarda ieris da biscop bringha. Ende di decken ne sel neen man toe ban duaen, soe sel dy biscop dis fyarda ieris alleraerst sindia op dyn wrherigha man, deer di decken wrherich is, alle dae tree dagen. Ief hi him eer naet bikanna wil, soe schil him di biscop efter him laya toe trim tzierkum aldeer hi dine sind halt (...).

Wanneer iemand gedurende de periode van drie jaar weigert te verschijnen voor de deken, dan zal de laatste hem het vierde jaar aanbrengen bij de bisschop en de deken zal niemand excommuniceren. In het vierde jaar zal de bisschop dan eerst recht doen betreffende degene die de deken ongehoorzaam was, en dit drie dagen achtereen, als hij niet eerder toegeeft. Zo dagvaardt de bisschop hem in de drie kerken waar hij seend houdt (...).

Een enkele bepaling in het Westerlauwerse seendrecht lijkt op het eerste gezicht niet in overeenstemming te zijn met het hier geschetste beeld van de organisatie van het seendgerecht. Dat wordt wellicht veroorzaakt door een minder nauwkeurig taalgebruik. Zo is niet uitgesloten dat met de term 'deken' niet altijd de landdeken wordt aangeduid, maar de deken of proost van de Utrechtse kapittels, terwijl de landdeken soms niet wordt aangeduid als deken, maar als de hoofdpriester van de doopkerk. Tegen deze achtergrond moet § c.1-2 (ed.

Joosting, p. 360-361) worden gelezen, waarin wordt gezegd dat buiten het bisschopsjaar de priester van de doopkerk, dus de landdeken, seend houdt en niet de deken of proost, dus niet de aartsdiaken.²⁸

V. De rol van leken in de seendprocedure

Ik kom nu toe aan de procedure zelf. De secundaire literatuur heeft in de tekst van het seendrecht één type procedure gelezen en enigszins geworsteld met de rol van de verschillende actoren in het proces, waarbij men zich voornamelijk concentreerde op de rol van de seendgetuige. De tekst geeft echter aanleiding om onderscheid aan te brengen. Hoewel in alle gevallen het zielenheil van de aangeklaagde op de eerste plaats komt, is het duidelijk dat het initiatief tot een aanklacht in sommige gevallen uitgaat van een functionaris die de taak heeft om op te treden als aanklager en in andere gevallen van een private belanghebbende of gelaedeerde. Ik zal de eerste categorie aanduiden als de rechtsgang met een meer inquisitoir karakter en de tweede categorie als de rechtsgang met een meer accusatoir karakter. Opmerkelijk is dat in beide vormen van kerkelijk proces naast de geestelijken ook de leken een geheel eigen rol vervullen.

Alvorens daarop nader in te gaan, dient eerst nog iets te worden gezegd over de voorgeschiedenis van de rol van leken in kerkelijke procedures. Vanuit Europees perspectief gezien, kan namelijk worden vastgesteld dat de seend al in de negende eeuw een zekere juridische vorm had aangenomen en dat in die tijd een nieuw element in de procedure werd geïntroduceerd. De bisschop kon een aantal oudere, fatsoenlijke en geloofwaardige mannen uit de plaatselijke gemeente oproepen en hen onder ede bevragen omtrent inbreuken op de kerkelijke voorschriften. Zo is het althans te lezen in het handboek voor het seendrecht dat de abt Regino van Prüm († 915) aan het begin van de tiende eeuw moet hebben samengesteld.²⁹ Dit waren de zogenaamde seendgetuigen of *testes synodales*, aan wie in het Decreet van Gratianus (1140/1145) een *quaestio* is gewijd (C.35 q.6), terwijl ook in het *Liber Extra* (1234) enige bepalingen over deze seendgetuigen voorkomen.³⁰ Het optreden van leken in de seend was derhalve niet uniek, maar staat in de traditie van de seendprocedures van Noordwest Europa.³¹

leken in de inquisitoire rechtsgang

Ik zal nu eerst kort ingaan op de meer inquisitoire rechtsgang. Deze onderscheidt zich van de accusatoire door het optreden van een functionaris die tot taak had om in het belang van de kerk of namens de gemeenschap een aanklacht in te dienen. Bij deze inquisitoire procedure was de kerkelijke competentie gebaseerd op handelingen die naar kerkelijk recht ongeoorloofd waren, dus een competentie *ratione materiae*. In de specifieke seendbepalingen worden genoemd heiligschennis en inbreuk op de immuniteit van het kerkgebouw, ontheiliging van zon- en feestdagen, altaarroof en lijkroof, meeneed, eedbreuk en abortus. In de instructie voor de aanklager worden ook genoemd de nog niet bestrafte doodslag, prostitutie, overspel, wichelarij en toverij.

Het globale verloop van de inquisitoire procedure, zoals die in de bepalingen naar voren komt, moet als volgt zijn geweest. Er werd een aanklacht ingediend en in de regel was het de zogenaamde seendgetuige, een leek, die dit deed. Vervolgens moest de aangeklaagde, zo hij verscheen, bekennen of ontkennen. Als hij bekende, dan legde de seend hem een penitentie (*hermskethe*), een boete of beide op. Als hij ontkende, kon hij zich in veel gevallen vrijzweren. Wilde hij dat niet, dan werd hij alsnog veroordeeld. In een enkel specifiek geval kon ook worden besloten, althans volgens de tekst van het seendrecht, om de ontkenkende aangeklaagde een godsoordeel te laten ondergaan.

Sommige elementen van deze rechtsgang behoeven nadere toelichting. Laten wij beginnen met de aanklager. Dat was in de regel de seendgetuige of eedwroeger, in het Oudfries *ethswara*, letterlijk 'gezworene', en in het Latijn *scabinus*. In sommige bepalingen is echter niet duidelijk wie de aanklacht indiende (§ c.3, p. 361) en voor één geval, namelijk altaarroof (§ b.7, p. 358), waren het seendgetuige en priester samen die de aanklacht indienden. Daarnaast zijn er gevallen waarin uitdrukkelijk wordt bepaald dat het de landdeken is, die de aanklacht indient. In dat laatste geval lijkt het dus of er niet altijd sprake was van een afzonderlijke aanklager, naast de rechter, hetgeen in het romano-canonieke procesrecht wel de regel is geworden, tot uitdrukking gebracht in het adagium '*iudicium est actus trium personarum*'.³² De deken fungeerde als aanklager in geval iemand zijn gezag had ondermijnd door niet ter seend te verschijnen, terwijl hij daartoe was verplicht (§ b.13-14, p. 359), of door niet te gehoorzamen aan

zijn oordeel. In de tweede plaats fungeerde de deken als aanklager in geval van een van overspel verdachte vrouw (§ b.12 en § c.21, p. 359 en 366-367). De procedure verliep in beide laatste situaties ook anders dan wanneer de seendgetuige optrad als aanklager. Het is echter niet uitgesloten dat de deken in deze gevallen de aanklacht indiende met de steun van de seendgetuige. Deed hij dat niet dan kon de aangeklaagde immers niet worden gedwongen zich met de procedure in te laten (§ b.3, p. 358).

Het tweede element dat enige aandacht behoeft is de notoriëteit van de aanklacht van de seendgetuige. De term seendgetuige is enigszins misleidend, want de verklaring van deze functionaris droeg niet bij aan een bewijslevering, die eventueel door tegenbewijs kon worden ontkracht. De aangeklaagde had in de regel immers slechts twee opties: bekennen of zich vrijzweren. De verklaring van de seendgetuige leverde namelijk een onweerlegbaar bewijs op. Het canonieke recht kent het begrip 'notoriëteit van een feit' (*notorium facti*) of 'wettelijke vermoeden' (*violenta presumptio*). Een feit geldt als notoir wanneer het voor het oog van de wereld zo aan het licht treedt, dat men het met geen enkele uitvlucht verborgen kan houden. Het is niet nodig dat iedereen het kent, maar wel dat velen het kennen, zoals wanneer zeer velen verklaren dat een delict is gepleegd.³³ Dat de verklaring van de seendgetuige een onweerlegbaar vermoeden opleverde, wordt in de literatuur wel toegeschreven aan een historische ontwikkeling. Aanvankelijk zou notoriëteit van de laakbare handeling nog zijn gebaseerd op de kenbaarheid van de handeling zelf, bijvoorbeeld door betrapting op heterdaad. Vervolgens kon notoriëteit ook voortvloeien uit bepaalde zichtbare gevolgen van de handeling. Uiteindelijk werd ook de aanklacht van de seendgetuige geacht een 'wettelijk vermoeden' op te leveren van de gestelde feiten.³⁴

Het derde element dat aandacht behoeft is het zojuist genoemde vrijzweren (*onswara*). Dit hield in dat de aangeklaagde onder ede kon verklaren dat hij onschuldig was. Die eed moest dan worden bevestigd door een voorgeschreven aantal eedhelpers, die onder ede verklaarden dat de beklaagde geen meened pleegde, of althans dat zij geloofden dat hij de waarheid sprak.³⁵ Het seendrecht vereist er meestal vijf of elf. Of de aangeklaagde zich ook kon vrijzweren in de gevallen waarin dat niet uitdrukkelijk zo werd gezegd in het seendrecht (§ b.4, § c.4, § c.12, p. 358, 361, 364), is niet duidelijk. Wellicht was vrijzweren niet toegestaan in geval van een handgemeen binnen

de kerk op een kerkelijk hoogfeest, waarbij heiligschennis had plaatsgevonden. Hiervan werd immers gezegd dat de engel vertoornd is, terwijl voor het minder ernstige geval, het handgemeen binnen de kerk op een ander tijdstip en zonder blijvende schade, maar liefst 71 eedhelpers waren voorgeschreven (§ c. 4-5, p. 361-362).

Het recht om zich vrij te zweren was een fundamenteel recht.³⁶ In de laatste van de zeventien keuren, vrijheden welke de Friezen volgens de sage hadden ontvangen van Karel de Grote als dank voor hun inzet bij de bevrijding van Rome, was bepaald dat iedere vrije Fries het recht had om in een procedure verklaringen af te leggen omtrent zijn eigen handelen en die onder ede te bevestigen. Ook in de derde bepaling van het Ouder Schoutenrecht, dat moet dateren uit de periode van het einde van de elfde eeuw tot het midden van de dertiende eeuw, is te lezen dat de vrije Fries het recht heeft om zijn handelen onder ede op de relieken te bevestigen. Kennelijk respecteerde het kerkelijke seendrecht deze fundamentele vrijheid, evenals het recht van de vrije Fries om de doodstraf af te kopen door het betalen van een geldbedrag in nieuw geslagen penningen, welk voorrecht volgens de legende was verleend door Widekin, de eerste asaga en was gesanctioneerd door de kerk. Herdrick had het later namelijk op schrift gesteld met toestemming van de paus (§ c.4, p. 361).³⁷

In het globale verloop van de procedure met een inquisitoir karakter, zoals hier beschreven, zien wij de leek dus vooral optreden als seendgetuige.³⁸ In de literatuur worden twee redenen genoemd waarom het indienen van aanklachten in de loop van de tijd aan leken in plaats van geestelijken werd toevertrouwd. Geestelijken waren vanwege de uitgestrektheid van de plattelandsparochies vaak onvoldoende geïnformeerd en de aangeklaagde zou een geestelijke kunnen verwijten dat hij de aanklacht baseerde op hetgeen hij tijdens de biecht had gehoord.³⁹ In het seendrecht zelf is echter geen enkele verklaring te vinden.

De seendgetuigen werden door de deken opgeroepen en geïnstrueerd, maar zij waren op dat moment al verkozen door de gemeenschap en beëdigd.

Westerlauwerse Seendrecht § a (D, editie Joosting, p. 355)

Deinde provocet scabinos; cum venerint dicat eis: "Ick monie io, bi da ede deer y sworn da ma io ti da riuchta kaes ende bi iuwer seluis sele, dat y da wird sidse ende da leyne lete ende wrogie ws, haet y witen deer wrogelick is; se hit oen britsen fyra and anbetta manslachten, hoerdom

iefta wrhoer, wilinga iefta tawerie; hwaso byiouna lioden iefta wida lyoden rawet iefta onfuchten hadde, dat y se ws foerd bringe”.

Dan moet hij de gezworenen oproepen. Als zij verschijnen, moet hij tot hen zeggen: “Ik vermaan u bij de eed die gij hebt afgelegd bij uw verkiezing in dit gerecht en bij uw zielenheil, dat gij mij de waarheid en geen leugens zult spreken en dat gij zaken zult aanbrengen waarvan gij weet dat zij kunnen worden aangebracht, zoals schending van zon- en feestdagen, nog niet bestrafte doodslag, prostitutie of overspel, wichelarij of toverij. En gij zult ons aanbrengen degenen die kloosterlingen of geestelijken hebben beroofd of aangevallen”.

De deken instrueerde ook de ‘achterban’ van de seendgetuigen om hun de gewenste inlichtingen te verstrekken.⁴⁰

Westerlauwerse Seendrecht § a (D, editie Joosting, p. 355)

“Bi disse selua moninga so monie ic al iuwe lioden, by da ede deer se da himelkoningh toe hulde sworn ende bi hiara seluis sele, so haet so hia bet witen dan ienna, dat set ienna bringe ende ienna ws foerd bringe. Alle falsche clage ende alle onriuchte wroginge, da wrbiede ic bi da banne; ende spreek deer bihoef se, ende wi willet iern riuchta als wi best connen ende mogen”.

“EVENZO vermaan ik de uwen bij hun eed van trouw aan de Hemelse Koning en bij hun zielenheil, dat zij u in kennis stellen van al wat zij weten en gij niet weet en dat gij dat dan aanbrengt. Ik verbied elke valse aanklacht of onterechte beschuldiging. En spreek als het nodig is, en zo goed als wij kunnen en vermogen, zullen wij gaarne recht doen”.

Het seendrecht vermeldt ook aan welke vereisten de seendgetuigen moesten voldoen. Zij moesten vrij zijn, Fries, geboren uit een wettig huwelijk, voldoende vermogend om een eventuele boete vanwege meened te kunnen betalen en hun rechten niet hebben verspeeld. Dat zij de boete moesten kunnen betalen, impliceert dat zij behoorden tot de meer welgestelde bovenlaag.⁴¹

Westerlauwerse Seendrecht § b.2 (D, editie Joosting, p. 357)

(...) Nu agen da lioed eedsuaren to setten, da schillet vessa fry ende freesch ende fulre berthe boren, ende also hioechdedich dat hi dis biscops ban beta mey ief hit oen him falt, ende syn landriucht onforloren. Soe agen da lioed ende di prester to tziessen ende oen dine sind to bringen. Nu aeg him di decken tofara dine sind dine eed to stowien. Als hi dan dine eed swerren haet, so aegh him di decken een ferdban to duaen bi des biscops banne, dat him nimmen dwe wald iefta onriucht

iefta aet eueles sprecke iefta dwe om wroginga, hine schil des biscops ban beta ende tuibeet da eedsuara. Soe schillet da lioed dine ferd sterkia (...).

(...) Nu moet het volk gezworenen aanstellen, die vrij man moeten zijn, Friezen en geboren uit een wettig huwelijk, en ieder van hen zal zo vermogend zijn, dat hij in staat is de boete op het niet respecteren van het bisschoppelijk gezag te betalen, en zal zijn rechten niet hebben verspeeld. Het volk en de priester moeten hen verkiezen en in de seend aanstellen. Nu moet de deken ieder van hen ten overstaan van de seend beëdigen. Wanneer iemand dan zijn eed heeft afgelegd, zal de deken vrede over hem afroepen op gezag van de bisschop, zodat niemand hem zal krenken, onrecht doen, kwaad over hem spreken of kwaad aandoen vanwege zijn aanklachten op straffe van een boete vanwege het niet respecteren van het bisschoppelijk gezag en van betaling van het dubbele aan de gezworene. Het volk zal deze vrede dan bevestigen. (...).

Volgens het *Jus Municipale Frisonum* (J) beraadden de seendgetuigen zich na hun beëdiging met hun pastoor (*prester*) en dorpsgenoten (*buren*) omtrent de personen die eventueel zouden moeten worden aangeklaagd. Daarna kon iedere seendgetuige in de voltallige seendvergadering voor de gevallen die pastoor en dorpsgenoten hem hadden voorgelegd iemand aanklagen.⁴²

leken in de accusatoire rechtsgang

Bij de meer accusatoire rechtsgang werd de aanklacht niet ingediend door de landdeken of de seendgetuige, maar door een privépersoon, geestelijke of leek, man of vrouw, die mede uit een eigen belang optrad. Uit de in het seendrecht genoemde gevallen blijkt dat de kerkelijke competentie dan in veel gevallen was gebaseerd op de betrokkenheid van een geestelijke, hetzij als aanklager hetzij als aangeklaagde, dus op een competentie *ratione personarum*. Een geestelijke kon op deze wijze optreden als aanklager tegen personen die hem hadden beroofd (§ b.8, p. 358), hem aan de haren hadden getrokken (§ b.9, p. 358) of aangevallen in het open veld (§ c.7, p. 362-363). Een priester kon ook een klacht indienen ter bescherming van zijn persoonlijke materiële belangen (§ c.8, p. 363) of vanwege nog niet betaalde misstipendia (§ c.9, p. 363). Een leek kon op zijn beurt een aanklacht indienen tegen de geestelijke die jegens hem een delict had gepleegd (§ c.10, p. 363-364). Daarnaast vindt men deze vorm

van rechtspraak in gevallen die vanwege de inhoud van de aanklacht, dus *ratione materiae*, tot de kerkelijke competentie behoorden, zoals de klacht van de vrouw tegen de man die ontkende met haar te zijn getrouwd (§ b.16 en § c.22, p. 360 en 367) of de vader te zijn van haar kind (§ b.15, p. 360) of de klacht vanwege grafroof (§ c.6, p. 362).

Het was niet toegestaan een aanklacht voor het seendgerecht te brengen wanneer de wereldlijke rechter competent was. Evenmin was het geoorloofd om weduwen, minderjarigen en wezen te dagvaarden voor een wereldlijke rechter.

Westerlauwerse Seendrecht § a (D, editie Joosting, p. 355)

“Item quod nullus proponat actionem civilem, sub pena quinque solidorum”.

“Evenzo dat niemand een vordering naar wereldlijk recht indient op straffe van een boete van vijf schellingen”.

Westerlauwerse Seendrecht § a (D, editie Joosting, p. 356)

“Item quod nullus viduas pupillos et orphanos vexet aut molestet in personis aut in rebus in iudicio seculari, sub pena quinque mercarum”.

“Evenzo dat niemand weduwen, minderjarigen en wezen kwelt of lastigvalt in hun persoon of vermogen voor een wereldlijk gerecht op straffe van een boete van vijf marken”.

Dit sluit overigens niet uit dat in geval de wereldlijke rechter geen rechtsingang zou verlenen, men zijn toevlucht zou kunnen nemen tot het seendgerecht, de uit het *ius commune* bekende competentie *ex defectu iustitiae*.⁴³ In het seendrecht zelf is daarover weinig te vinden. Het enige aanknopingspunt zou de mededeling kunnen zijn dat de seendgetuigen een nog niet bestrafte doodslag dienen aan te klagen (§ a, p. 355).

Anders dan bij de aanklacht door de seendgetuige of de deken was er in de meer accusatoire procedure niet zonder meer sprake van notoriëteit. In een aantal gevallen had de aangeklaagde geen andere keuze dan hetzij zich vrij te zweren om daarmee boete, penitentie, compositie of in geval van een geestelijke irregulariteit te voorkomen hetzij zijn ongelijk toe te geven. Dit was de situatie bij een aanklacht wegens grafroof (§ c.6, p. 362), delicten van leken jegens geestelijken (§ c.7-9, p. 362-363) en geestelijken jegens leken (§ c.10, p. 363-364). In andere gevallen mocht de aangeklaagde verweer voeren, zoals bij de aanklacht van een priester die optrad vanwege materiële

belangen in het algemeen of niet betaalde misstipendia in het bijzonder (§ c.8-9, p. 363). Bij tegenspraak van de aangeklaagde kwam de bewijslast soms expliciet bij de aanklager te liggen, zoals bij de aanklacht van de vrouw tegen de man die ontkende met haar te zijn getrouwd (§ b.16 en § c.22, p. 360 en 367, de vrouw mocht dan het bestaan van het huwelijk aantonen) en bij de aanklacht van de geestelijke vanwege niet betaalde misstipendia (§ c.9, p. 363).

Zonder meer merkwaardig was het verloop van de procedure, wanneer een vrouw in de seend een man aanklaagde die zij stelde de vader te zijn van haar kind. Ontkende hij de aanklacht, stellende geen gemeenschap met haar te hebben gehad, dan moest hij zijn onschuld aantonen door de middel van een godsoordeel, namelijk de proef met de ploegscharen (§ b.15, p. 360). Misschien moeten wij hier impliciet lezen dat hij zich ook kon vrijzweren, maar het staat er niet. Hoe dan ook, dit is een van de weinige plaatsen in het seendrecht, waar een godsoordeel voor het procesverloop op grond van een specifieke klacht, in het vooruitzicht wordt gesteld. Ik kom hier zo dadelijk op terug.

Na ontkenning van de aanklacht, verweer en bewijsvoering sprak het seendgerecht vervolgens een oordeel uit of nam het een procedurele beslissing. Hoe dit seendgerecht was samengesteld blijkt uit vier bepalingen uit het C-gedeelte van het seendrecht in Druk, waarin wordt gesproken over een priester en twee leken. Deze drie vormden kennelijk het rechterlijke college.⁴⁴ Deze bepalingen betreffen grafroof (schending immuniteit kerkhof, § c.6, p. 362), het aanvallen van een priester in het open veld (schending immuniteit priester, § c.7, p. 362-363) en de priester die zijn materiële belangen verdedigde (§ c.8, p. 363) of misstipendia vorderde (§ c.9, p. 364).

Westerlauwerse Seendrecht § c.6 (D, editie Joosting, p. 362)

Hueerso ma claget dat deer faren se in oer dine vedeles verp, ende dioe viiede eerde epened se, ende een reesraef deen se, ende deeroen britsen se sacrilegium ende munitas, so ne thoer ma dera gretene nen andert iowa, hit ne se dat ma suigie sacr(i)legium ende grete munitatem, so schil dat ordel dela een papa ende tueer leken. So is hi nier oen da helligem toluasum to onsuaren, so aeg hi to daien sind iefta ordel iefta enich oentiugh. Drect him dera ladena, so is hi dis rawis alle schieldich, so scheler om da sonda da hermscheed ontfanen ende da ban beta mit LXXII schillengen, ende dat reesraef saunbeet.

Als iemand wordt aangeklaagd vanwege het betreden van het kerkhof, het openen van de gewijde grond en het wegnemen van een stoffelijk

overschot, en het plegen van heiligschennis en het schenden van de immuniteit, dan zal de beklaagde niet op deze beschuldiging ingaan, tenzij de aanklager zwijgt over heiligschennis en de aanklacht baseert op schending van de immuniteit. Dan zullen een priester en twee leken hem berechten. Dan mag de beklaagde eerder met elf eedhelpers op de relieken van de heiligen zweren onschuldig te zijn, dan dat hij zich berechting door de seend, enige proef of enige aantijging zou moeten laten welgevallen. Doet hij dit niet, dan wordt hij schuldig bevonden aan roof, moet hij penitentie doen voor zijn zonde, een boete betalen van 72 schellingen en zevenmaal de schade vergoeden vanwege de lijfroof.

Westerlauwerse Seendrecht § c.7 (D, editie Joosting, p. 362-363)

Hweerso di prester claget, dat hi bifuchten se op da fria fielda ende oen him britsen se sacrilegium ende munitas, so ne thoer hy dera haga gretene nen andert iowa, hit ne se dat ma swigie sacrilegium ende grete emunitatem, so schil dat ordel wisa een papa ende tweer leken. Soe is hi nyer oen da andert toluasum to ontriuchtane, dan hi to dayen aegh synd iefta ordel iefta enich oentiuch. Breckt him dera ladena, so is hy al schieldich, so schil hi da ban beta mit twa ende sauntiga schillingen ende da papa saunbeet.

Als een priester iemand aanklaagt omdat hij hem in het open veld heeft aangevallen en dus heiligschennis heeft gepleegd en zijn immuniteit heeft geschonden, dan zal de beklaagde niet op deze zware beschuldiging ingaan, tenzij hij zwijgt over heiligschennis en de klacht baseert op schending van de immuniteit. Dan zullen een priester en twee leken hem berechten. Dan mag de beklaagde eerder met elf eedhelpers op de relieken van de heiligen zweren onschuldig te zijn, dan dat hij zich berechting door de seend, enige proef of enige aantijging zou moeten laten welgevallen. Doet hij dit niet, dan wordt hij schuldig bevonden en moet hij een boete betalen van 72 schellingen en zevenmaal de priester diens schade vergoeden.

Westerlauwerse Seendrecht § c.8 (D, editie Joosting, p. 363)

Hweer so di prester claget om syn faders gued iefta om syn onbannena gued, so schil ma him dis aersta dey anderda jef ma wil; ende ief ma naet wil, soe schil dat ordel-andert wisa een papa ende tween leken to da nesta synde to iechtwird iefta to seckwird iefta to riuchta werawird.

Als een priester als beheerder van zijn familiekapitaal of zijn eigen privé-vermogen iemand aanklaagt, dan zal de beklaagde, als hij dat wil, hem op de eerste dag antwoorden. En als hij dat niet wil, zullen een priester en twee leken hem gelasten om tegen de tijd dat de volgende zitting van de seend zal plaatsvinden, te bekennen, te ontkennen of zichzelf te verdedigen.

Westerlauwerse Seendrecht § c.9 (D, editie Joosting, p. 363)

Als di prester claghet op dine huusman om dine saunda dei, deer hy schieldich is to delen wr dine daeda deer hy gued fan nimen haet, soe mey hi fordera neen pronda aeschia. Claghet hi dan om tria offer, een an Cristes moern, een oder an Paes(c)ha moern, dat tredde aen Pinxstera moern, so schil ma se him iowa; also fyr so dat huus rekende se ende hy hadde kv ende ey, dat is syn paeplica pronda, soe ne mey hy fora om neen offer clagia. Claget di prester om fyower seelmoninga, een an Hwita Tornsdei, an Guede Monendei, an sinte Micheels dey ende an Alra Seleua dey, soe ne mey hi fordera neen seelmoninga aeschia. Als hy claghet om disse saunting, so schil ma him dis forma deis anderda ief ma wil; ief ma naet wil, so schillet ordel-andert wisa een papa ende tweer leken, ayder to iechtwird iefta to seckwird. So is di prester nyer dat binaemde gued in to winnen mit sine custer, om dat hy alle daghen ita ende drincka schil of sine paeplika pronda.

Als een priester een huisman (boer met huis en erf) aanklaagt vanwege hetgeen hij hem de zevende dag had moeten betalen voor de overledene van wie hij had geërfd, kan hij verder geen betalingen vorderen. Vraagt hij drie misstipendia, namelijk één voor Kerstmorgen, één voor Paasmorgen en één voor Pinkstermorgen, dan zal de beklagde deze betalen, indien er rook uit de schoorsteen van zijn huis komt en hij koeien en schapen heeft. Dat zijn de inkomsten die de priester toekomen. Hij mag geen aanklacht indienen vanwege nog meer stipendia. Dient de priester een aanklacht in vanwege vier misstipendia, voor Witte Donderdag, Goede Maandag,⁴⁵ het feest van de H. Michael en Allerzielen, dan kan hij geen verdere stipendia vragen. Als hij een aanklacht indient vanwege missen op deze zeven dagen, dan zal de beklagde, als hij dat wil, hem de eerste dag van antwoord dienen. Wil hij dat niet, dan zullen een priester en twee leken hem gelasten om te bekennen of te ontkennen. Dan kan de priester veeleer met de steun van zijn koster, de genoemde betalingen vorderen, omdat hij voor zijn dagelijkse eten en drinken afhankelijk is van zijn priesterlijk inkomen.

Het seendrecht vermeldt niet of de lekenrechters werden verkozen door de gemeenschap of dat zij door de deken of de bisschop werden aangesteld. Het waren in ieder geval niet de seendgetuigen die tevens als rechter fungeerden. De gebruikte terminologie geeft op geen enkele manier aanleiding om de twee categorieën, de leek-aanklager en de leek-mederechter, met elkaar te vereenzelvigen.⁴⁶ Terwijl de Latijnse aanduiding voor de seendgetuigen *scabini* is, zijn de leken-

mederechters wellicht de *assessores* die aan het begin van het seendrecht, althans in de versie van Druk worden genoemd.

Westerlauwerse Seendrecht § a (D, editie Joosting, p. 354)

Cum presidere debet decanus in sinodo accersitis ad se assessoribus, primo dicat antiphonam "Veni Sancte Spiritus" vel: "Emitte Spiritum coelo Deus qui cor". Deinde querat a circumstantibus, si sit tempus sinodalia excercendi. Quibus consensientibus sic inchoat uoce teutonica: (...).

Wanneer de deken de seend moet voorzitten, leest hij eerst, na de assessoren bij zich te hebben geroepen, de antifoon *Veni Sancte Spiritus* of de antifoon *Emitte Spiritum coelo, Deus, qui cor*. Daarna moet hij de omstanders vragen, of het de juiste tijd is om de zitting van de seend te doen plaatsvinden. Wanneer deze instemmen, vervolgt hij aldus in de Germaanse volkstaal: (...).

Het is de vraag of dit rechterlijke college in alle procedures met een accusatoir karakter heeft gefungeerd of zelfs ook in de procedures met een inquisitoir karakter. Er is zeker aanleiding om ervan uit te gaan dat een dergelijk college een grotere rol heeft gespeeld in de seendprocedure dan enkel bij de vier aanklachten waar de samenstelling ervan expliciet wordt genoemd. Het is een dergelijk tribunaal, dat wordt genoemd in de keuren, die de legendarische Magnus in de negende eeuw in Rome voor de Friezen zou hebben gestipuleerd. De zesde Magnuskeur hield een privilege in, verleend door paus en keizer, dat de Friezen zich aan hun eigen recht zouden houden 'met de doem van de asega en het oordeel van de priester, gevolgd door twee leken' (*bi aesgha dome ende papena ordel, als huae heden tween leken to folgerum*). Hier worden in één adem de traditionele rechterlijke instanties genoemd: de asega die de doem kan uitspreken voor het wereldlijk recht en de priester en twee leken, die recht spreken voor het kerkelijke recht. Overigens, wederom vanuit Europees perspectief gezien, is het optreden van leken als mederechter in kerkelijke procedures niet uniek. Het seendreglement van Augsburg, bijvoorbeeld, dat dateert uit de tweede helft van de negende eeuw, spreekt over "het oordeel en de getuigenis van priesters, andere geestelijken en goede leken".⁴⁷ Wat wel opmerkelijk is dat deze rol van leken, wellicht dankzij de Friese vrijheid, zich kon handhaven, terwijl elders de aartsdiakens hetzij op grond van gedelegeerde bevoegdheid hetzij op grond van eigen bevoegdheid, de kerkelijke rechtspraak naar zich toe wisten te trekken. Als de lekenrechters ook

een rol hebben gespeeld in de inquisitoire procedure, dan zal die overigens minder prominent zijn geweest, omdat de discretionaire bevoegdheid in die rechtsgang, zoals gezien, uiterst beperkt was. Dat zou kunnen verklaren waarom het seendrecht ons daarover geen nadere informatie verstrekt.

leken bij de ordaliën

Leken blijken ook een rol te hebben gespeeld bij de beslissing of er een godsoordeel moest plaatsvinden en bij de vaststelling van de uitkomst van het godsoordeel. Laten wij echter vooropstellen dat de godsoordelen of *ordalia* in het seendrecht een zeer bescheiden en subsidiaire rol toekomt.⁴⁸ Weliswaar wordt in het C-gedeelte van het seendrecht stelselmatig de formule gebruikt, dat de beklaagde zich eerder mag vrijzweren, dan dat hij zich berechting door de seend, enige proef of enige aantijging moet laten welgevalen (*so aeg hi to daien sind iefta ordel iefta enich oentiugh*, §§ c.5, 11 en 20, p. 362, 364, 366-367), maar de consequentie van het niet vrijzweren is steeds weer dat er een boete of penitentie of beide wordt opgelegd. Kennelijk gaat het hier om standaardformuleringen waarbij aan de woorden over een eventueel godsoordeel niet al te veel waarde moet worden gehecht of is het een formule die dateert uit de tijd dat de godsoordelen een grotere rol speelden in de seendprocedure. Dit impliceert dat de tekst van het seendrecht zoals overgeleverd en waarvan eerder is gesteld, dat die hoogstwaarschijnlijk zijn oorsprong moet hebben gehad in het begin van de elfde eeuw, zeker niet het archetype kan zijn geweest.

Het seendrecht bevat bepalingen die iets zeggen over de godsoordelen in het algemeen, zoals dat het er vijf zijn, waarvan de gerechtelijke tweekamp er één is (§ c.13, p. 364) en bepalingen over specifieke godsoordelen, waarbij echter geen gewag wordt gemaakt van de situaties waarin die zouden moeten worden uitgevoerd, zoals bepalingen over de waterproef, de kaasproef (§ c.14, p. 364-365) en de ketelvang (§ c.16, p. 365). Merkwaardig is dat in één en dezelfde bepaling wordt gesteld dat de man en vrouw die worden aangeklaagd vanwege brandstichting (van een bewoond huis) of het veroorzaken van abortus en zich hebben gebrand bij de ketelvang, zich kunnen zuiveren door middel van de ketelvang (§ c.15, p. 365). Deze tekst moet hoe dan ook corrupt zijn. Bovendien zegt een andere bepaling dat de man die wordt aangeklaagd vanwege het veroorzaken van een

abortus, zich mag vrijzweren en anders een boete moet betalen (§ c.20, p. 366). Deze mogelijke inconsistentie zou kunnen worden verklaard vanuit het lacuneuze karakter van het seendrecht, maar wellicht ook uit een terugdringen van het gebruik van godsoordelen, waarbij de tekst van het seendrecht onvoldoende werd aangepast. Zo kunnen de godsoordelen reminiscenties zijn uit de tijd, waarin zij nog een reële betekenis hadden.

Slechts bij twee concrete aanklachten wordt het godsoordeel genoemd als de aangewezen weg om zich te zuiveren, namelijk het geval van de vrouw die wordt aangeklaagd vanwege overspel en dat van de man die wordt aangeklaagd vanwege het niet willen erkennen van zijn natuurlijke kind. In het eerste geval (§ b.12, p. 359) lijkt de procedure een meer inquisitoir karakter te hebben, in het tweede geval een meer accusatoir karakter. In beide speelden de leken weer een rol, maar nu niet als seendgetuigen of mederechter.

In het eerste geval was het de deken die de aanklacht indiende. Verder stelt de tekst, dat wanneer de vrouw het overspel ontkende, geestelijken en wijze leken (*dio paepheed ende wise leka-lioed*) haar naar de handijzerproef dienden te verwijzen. Deze procedurele beslissing werd kennelijk genomen door de gemeenschap van aanwezige geestelijken en leken of een deel daarvan. Dit is overigens de enige bepaling in de versie van het seendrecht volgens Druk, waarin de handijzerproef naar aanleiding van een concrete aanklacht ten toele wordt gevoerd. De oudere versie van het seendrecht van F (*Codex Fivelgo*) noemt ook nog de handijzerproef voor de aanklacht wegens lijkroof.⁴⁹

In het tweede geval (§ b.15, p. 360) was het de vrouw die de aanklacht indiende. De man blijkt zich nu niet te kunnen vrijzweren, maar heeft de keuze tussen het kind te erkennen of zich te zuiveren door middel van de proef met de ploegscharen. Kennelijk was nu geen beslissing van de gehele gemeenschap vereist.

Westerlauwerse Seendrecht § b.15 (D, editie Joosting, p. 360)

(...) Jeff een wyff staet an dae synde ende queth dat hy des bernes fader se; iof hy dan queth, dat hy se nae(t) toe wyve wan, soe is hy nier oppe dae XII scheran to onriuchten, dan hioet op him se toe bringen; ief hi him wrbaernt, soe aegh hyt bern toe ontfaen ende dine mena eed to festiane, ende dae ban toe betane.

(...) Als een vrouw voor de seend verschijnt en beweert dat iemand de vader van haar kind is, en als deze man dan het verweer voert geen gemeenschap met haar te hebben gehad, dan zal hij veeleer op twaalf

ploegscharen zijn onschuld bewijzen dan dat zij mag aantonen dat hij de vader is. Als hij zich brandt, moet hij het kind erkennen en moet hij vasten vanwege de meened en boete betalen.

In de bepaling die vertelt hoe de proef met de ploegscharen werd uitgevoerd, wordt ook bepaald hoe bij de handijzerproef de uitkomst werd vastgesteld en hier blijken de leken wederom een rol te spelen. Er werd een college gevormd dat tot taak had om drie dagen na de proef de hand te inspecteren. Dit college bestond uit zeven personen, namelijk de priester (van de zijde van de deken, met nog twee assistenten die overigens geen stem lijken te hebben), vier personen namens de aangeklaagde man en twee namens de vrouw.⁵⁰ Bij verschil van inzicht woog het oordeel van vier van de zeven dat de hand ongeschonden was – bedoeld zal zijn ‘aan de beterende hand’⁵¹ – zwaarder dan het oordeel van drie dat de hand was verbrand. Aan die bepaling werd toegevoegd dat de gehele gemeenschap mocht protesteren als zij zich niet kon vinden in de meerderheidsbeslissing van het college.

Westerlauwerse Seendrecht § b.17 (D, editie Joosting, p. 360)

Hera scheerna ferst is XLII nachta; ende dan di man toe synre haudsto toe commane mit syne fyore ende mit syne yrsane, mit syne socken ende mit sine waxe, syn ambucht to herane, wytat to nymane, lycmissa toe capiane, ordelwyenga toe winnane, mit twam schillengen ende da schere in da tzierka to gane. Handyrsen aldus wrnacht to dragene, sine lycmissa to herane, Corpus Domini to nimane, ordelwyenga toeienst een to winnane mit een schillingh penningha. Nu schelma dis tredda deis da hand schoya, di prester ende sex man mei him, fiower fan dis halum ende tween fan des wiues halum, fan des deckens halum di prester ende tween man mit him. Ief hia aet sanet, soe sint nier dae fiower da hand to helane, dan da tree to wrbarnene; hit ne se dat al dioe meente anders hlya wil.

De proef met de ploegscharen vindt plaats na 42 dagen. Dan moet de man verschijnen in zijn hoofdkerk met vuur, ijzers, sokken en was. Hij moet de H. Mis horen, de hostie ontvangen, betalen voor de dodenmis, en twee schellingen betalen voor de wijding van de proef en binnen de kerk over de ploegscharen lopen. Bij het handijzer gaat het aldus. Hij moet het 's nachts dragen, zijn dodenmis horen, de hostie ontvangen, en een schelling betalen voor de wijding van de proef. De derde dag zal de hand worden geïnspecteerd door de priester en door zes personen, namelijk vier van de zijde van de man en twee van de zijde van de vrouw en namens de deken dus de priester (en met hem nog twee personen).

Als zij het ergens niet over eens zijn, dan zullen de vier personen veel-
eer mogen verklaren dat de hand ongeschonden is, dan dat de drie mo-
gen verklaren dat de hand is verbrand, tenzij de gehele gemeenschap
wil getuigen dat het anders is.

In de Nedersaksische, Ommelander versies van het seendrecht, die
voor een deel van een jongere datum zijn dan Druk, wordt de man
die zijn natuurlijke kind niet wil erkennen overigens niet langer be-
dreigd met de proef met de ploegscharen en kan hij zich vrijzweren.⁵²
Nadere bestudering van de bepalingen en vergelijking van de ver-
schillende versies van het seendrecht wijzen dus uit dat bij het verta-
len van het Oudfries naar het Nedersaksisch, de bepalingen ook in-
houdelijk werden aangepast en dat de ordaliën op dat moment ken-
nelijk geen grote rol meer speelden in de seendprocedure.⁵³

Leken moeten in de Westerlauwerse seendprocedure dus verschil-
lende rollen hebben vervuld. Afgezien van de mogelijkheid om als
aangeklaagde in een procedure betrokken te geraken, was dat in de
eerste plaats door verkiezing en beëdiging als seendgetuige of beter
gezegd als aanklager namens de gemeenschap voor de meer inqui-
sitoire procedure. In de tweede plaats fungeerden leken als mede-
rechters, *coiudices*, in de meer accusatoire procedure. In de derde
plaats fungeerden leken als lid van het college dat de uitkomst van
de handijzerproef vaststelde en ten slotte als deel uitmakend van de
gehele gemeenschap die niet alleen de beslissing van dit laatste col-
lege kon verwerpen, maar die ook de seendgetuigen koos en hen
wees op de zaken die in de voltallige seend konden worden aange-
bracht.

het afdwingen van de vonnissen van het seendgericht

Alvorens nu een blik te werpen op de glossen, moet nog iets worden
gezegd over de afdwingbaarheid van de uitspraken van het seend-
gerecht. Uit de bepalingen van het seendrecht blijkt dat indien aan-
klachten niet werden weerlegd of de aangeklaagde zich niet wilde
vrijzweren, het seendgerecht de beklaagde kon veroordelen tot het
doen van boete, het betalen van boetes en composities, of een com-
binatie. Het seendgerecht kan echter niet effectief hebben gefunctio-
neerd, wanneer er geen noodzaak bestond zijn vonnissen na te le-
ven. De kerk miste echter een sterke arm om fysiek betalingen of
penitenties af te dwingen, zoals de wereldlijke overheid die wel had.

Wanneer de aangeklaagde het oordeel niet respecteerde, kon hij daarom vanwege deze weerspanningheid in het bisschopsjaar opnieuw worden gedagvaard (§ b.14, p. 359). De deken of het seendgerecht hadden namelijk niet zelf de competentie om te excommuniceren. In geval van verstek in het bisschopsjaar volgde dan een nieuwe citatie, deze maal voor de zetel in Utrecht en bij een herhaald verstek volgde uiteindelijk excommunicatie en confiscatie van het vermogen.⁵⁴

Slechts enkele bepalingen passen niet goed in dit systeem, omdat zij de fysieke uitvoer van een lijfstraf in het vooruitzicht stellen, terwijl in het systeem van kerkelijke rechtspraak, uiteindelijk alleen kerkelijke straffen werden opgelegd of onder dreiging van kerkelijke straffen aan de aangeklaagde bepaalde gedragingen werden opgelegd. Het is dan ook de vraag of zij wel in het seendrecht thuishoren. Dat is in de eerste plaats de bepaling over seksuele handelingen met vee (§ c.17, p. 365-366).⁵⁵ Volgens het seendrecht diende de beklaagde een dag en een nacht in de boeien te worden gezet, opdat hij de ware toedracht van zijn handelingen beaamde. Vervolgens stonden hem in onze ogen archaïsch aandoende straffen te wachten. Hij had de keuze tussen het afsnijden van zijn geslachtsdelen, het worden begraven in een kuil onder het vee waarmee de ontucht was bedreven of te worden vastgebonden met een touw gemaakt van de staarten van hetzelfde vee en dan te worden verbrand.⁵⁶

In de tweede plaats zijn dat twee bepalingen over de vrouw die was aangeklaagd wegens overspel, maar dit ontkende. In de eerste bepaling (§ b.12, p. 359) fungeerde de deken als aanklager en kon de onschuld van de vrouw worden vastgesteld door een eed van haar man of de handijzerproef. In de tweede bepaling (§ c.21, p. 366-367) werd geen aanklager genoemd en evenmin over een godsoordeel gesproken. In beide bepalingen werd gezegd dat in geval de onschuld van de vrouw niet werd aangetoond, de man of voogd haar toch weer tot zich kon nemen, maar volgens de eerste bepaling kon hij haar ook ophangen, onthoofden, verdrinken of verbranden – meer keus had hij niet, zo staat er expliciet bij – en volgens de tweede bepaling kon hij haar geselen of onthoofden. Hier werd de voogd of de echtgenoot door het seendrecht dus gemachtigd te kiezen uit een aantal maatregelen en die zelf ten uitvoer te leggen.⁵⁷

VI. De glossen op het seendrecht en de rol van de leken volgens de glossen

Wat kunnen de glossen op het Westerlauwerse seendrecht ons verder nog vertellen over de rol van de leken in de seendprocedure? Alleen de versie van het seendrecht in Druk is voorzien van glossen⁵⁸ en van de negen exemplaren van de incunabel die bewaard zijn gebleven, bevat alleen het exemplaar van Tresoar (Fries Genootschap Leeuwarden, A III 31) ook handgeschreven marginale glossen. Deze glossen zouden kunnen zijn toegevoegd door Hemma Odda Zin (ca. 1455-1525), jurist en stadssecretaris van Leeuwarden, die waarschijnlijk de eerste eigenaar van dit exemplaar is geweest.⁵⁹ Het is geenszins uitgesloten dat zowel de gedrukte als de handgeschreven glossen teruggaan op middeleeuwse tradities.

datering van de glossen

De datering van de glossen is niet eenvoudig. De *terminus ante quem* is voor de gedrukte glossen zonder meer het moment waarop zij werden gedrukt, dus rond 1485. Het is evenwel de vraag of al deze glossen zich nog verder hadden ontwikkeld in de periode vanaf het midden van de veertiende eeuw, toen het Westerlauwerse seendrecht aller Friezen veel van zijn praktische betekenis begon te verliezen. De jongste bron die in de glossen op het seendrecht wordt geciteerd, is het *Speculum iudiciale* van Wilhelm of Guillaume Durand († 1296). De belangrijkste, tweede redactie van dit middeleeuwse standaardwerk voor procesrecht, kwam tot stand tussen 1287 en 1291, en is vooral sterk verspreid in de eerste helft van de veertiende eeuw via de geactualiseerde versie van Johannes Andreae († 1348).⁶⁰ Het ontbreken van verwijzingen naar latere literatuur zegt echter niet alles, omdat het *Speculum* een gezaghebbend werk is geweest, dat door zijn grote autoriteit een zoals het heet 'stagnerend' effect heeft gehad. Toch is het moeilijk voorstelbaar dat de geleerde, Friese canonisten nog tot in de vijftiende eeuw aan de glossen zouden hebben gewerkt. Dan hadden wij toch verwijzingen mogen verwachten naar het decretalencommentaar van Nicolaus de Tudeschis (Panormitanus, 1386-1445) of andere belangrijke werken van latere canonisten, zoals wij die wel aantreffen in de geschriften die behoren tot de jongere *Excerpta legum*-traditie van Friese rechtsteksten.⁶¹

De glossen bevatten veel verwijzingen naar het *Liber Extra*, afgekondigd in 1234. Als *terminus post quem* kan daarom worden uitgegaan van het moment waarop het *Liber Extra*, dat zowel authentiek was als exclusief, in het onderwijs moet zijn doorgedrongen. Ik kom daarmee tot een voorlopige datering, die erop neerkomt dat de glossen op het seendrecht tot stand zijn gekomen tussen het midden van de dertiende en het einde van de veertiende eeuw.

functie en karakter van de glossen

Een analyse van de glossen op een ander deel van het Friese Landrecht, de Zeventien Keuren, heeft geleid tot de hypothese dat die glossen ten eerste het inheemse recht op sommige punten hebben geromaniseerd en het zo mogelijk hebben gemaakt bij de toepassing van inheems recht ook Romeins en canoniek recht te gebruiken. Daarnaast moeten die glossen ook tot doel hebben gehad om het inheemse recht te actualiseren door aan te geven waar de competentieafbakening tussen kerkelijk en wereldlijk recht was gewijzigd of complexer geworden, welke beginselen van romano-canoniek procesrecht voor de betreffende materie relevant waren, en welke bepalingen inmiddels waren achterhaald. De glossen konden zo de functie krijgen van een handleiding voor de eigentijdse toepassing van een eeuwenoude rechtstekst, zonder deze tekst zelf te wijzigen.⁶²

De glossen op het seendrecht leveren een vergelijkbaar beeld op, al is de kwestie van een complexer wordend rechtspluralisme hier minder sterk aan de orde. Het seendrecht was immers volledig kerkelijk procesrecht, waarin overigens, zoals gezien, een aantal fundamentele vrijheden van de Friezen onverkort werd gerespecteerd. Bij glossen die uitvoerig ingaan op vergelijkbare materie in het Romeinse en/of canonieke recht is het vaak moeilijk te beoordelen of de glossator enkel heeft beoogd vergelijkingsmateriaal aan te dragen of dat hij door inheemse rechtsfiguren van een Latijns label te voorzien, tevens heeft beoogd het geleerde recht een rol te laten spelen bij de toepassing van het inheemse recht. Bij het seendrecht treffen wij in het C-gedeelte een dergelijke glosse aan bij de bepaling over grafroof (§ c.6, p. 362). De glosse spreekt over *violatio sepulchri* en noemt vervolgens het volledige scala aan sancties dat het Romeinse recht in het vooruitzicht stelt: de *actio in factum* (D. 47.12.3) en het interdict *quod vi aut clam* (D. 47.12.2) van de erfgenaam, de *actio de sepul-*

chro violato die als *actio popularis* door iedereen kan worden ingesteld (D. 47.12.3pr), de boete van 200 goudstukken voor het bewonen van grafmonumenten (D. 47.12.3pr) en de mogelijkheid om in geval van lijkroof strafrechtelijk te worden veroordeeld tot de doodstraf, verbanning of dwangarbeid met verlies van burgerrecht (D. 47.12.11). Ten slotte verwijst deze glosse nog naar de *Summa* van de dertiende-eeuwse Bolognese glossator Azo († ca. 1230) op de Codex-titel over grafschennis (C. 9.19), waar meer moet zijn te vinden over deze materie.⁶³

Een verruiming van de competentie van het seendgerecht is wellicht te lezen in de glossen op de bepaling omtrent echtelieden die door de deken van elkaar worden gescheiden (*scheda*) vanwege een te nauwe graad van bloedverwantschap (§ c.19, p. 366). Regelde het seendrecht zelf nog enkel de boete die de man en vrouw verschuldigd waren vanwege hun zondig gedrag, de glosse voegt daar aanvullende regels aan toe die zijn ontleend aan het decretalenrecht: de vrouw heeft nu recht op volledige teruggave van de bruidsschat en haar belang in de gezamenlijk verworven goederen (X 4.20.1-2) en de kinderen zijn wettig (X 4.17.2). Een marginale glosse voegt daar nog aan toe dat vanwege overspel van de vrouw de bruidsschat (*dos*) vervalt aan de man en dat vanwege overspel van de man de huwelijksschenking (*donatio propter nuptias*) vervalt aan de vrouw.⁶⁴ Het is dus niet uitgesloten, dat de deken en de seend zich niet enkel meer konden uitspreken over de familierechtelijke band of penitenties konden opleggen, maar inmiddels ook zeggenschap hadden in de huwelijksvermogensrechtelijke afwikkeling van de scheiding.

Ook beginselen van de opkomende romano-canonieke procedure hebben hun sporen in de glossen achtergelaten. Een van de belangrijkste daarvan is misschien wel de regel dat de rechter rationeel moest oordelen en niet afgaan op een al dan niet ingrijpen van het bovennatuurlijke. Vergelijking tussen de verschillende versies van het seendrecht wees al uit dat er kennelijk een tendens moet zijn geweest om het gebruik van godsoordelen terug te dringen. In F werd degene die was aangeklaagd wegens lijkroof nog verwezen naar de handijzerproef, maar in de versie van Druk niet meer.⁶⁵ In Druk werd de man die was aangeklaagd wegens het niet erkennen van zijn natuurlijke kind nog verwezen naar de proef met de ploegscharen, maar in de Ommelander versies was deze laatste bepaling bij het vertalen naar het Nedersaksisch gemoderniseerd. De man kon zich nu vrijzweren. Een glosse bij de oudere versie van de bepaling in Druk (§

c.15, p. 360) zegt het echter klip en klaar: tegenwoordig zijn de gerechtelijke tweekamp en ordaliën als de handijzerproef en de ketelvang verboden, omdat wij God niet op de proef mogen stellen en anders dikwijls een onschuldige wordt veroordeeld. Een geestelijke die zich inlaat met een gerechtelijke tweekamp zal zijn ambt verliezen. De glosse verwijst hierbij naar de twee titels in het *Liber Extra*, waar deze onderwerpen aan de orde komen (X 5.35 en X 5.14). Een glosse op het Ouder Schoutenrecht, een ander onderdeel van het Friese Landrecht, noemt nog een derde reden om geen godsoordelen toe te passen: omdat de toepassing een haatgevoelen teweeg brengt.⁶⁶ Tijdens het Vierde Lateraans Concilie (1213-1215) had paus Innocentius III († 1216) een decreet afgekondigd met als inhoud dat het verboden is een zegen te geven voor de ketelproef of de handijzerproef. Tevens had hij het verbod op de gerechtelijke tweekamp van zijn voorganger Caelestinus III († 1198) bekrachtigd. Deze beslissingen werden opgenomen in het *Liber Extra*. Het is dan ook de vraag of de godsoordelen van het seendrecht vanaf het midden van de dertiende eeuw nog wel werden gepraktiseerd. Helaas ontbreken de bronnen om daar met zekerheid iets meer over te zeggen.

Zoals gezien bevat het seendrecht ook twee bepalingen die niet goed passen binnen het systeem van kerkelijke rechtspraak, omdat de uitvoering van een lijfstraf in het vooruitzicht wordt gesteld, namelijk de bestraffing van seksuele handelingen met vee en de bestraffing van de overspelige vrouw. Deze teksten lijken door de glossen bij de tijd te worden gebracht of terzijde te worden geschoven als obsoleet. Voor de seksuele handelingen met vee (§ c.17, p. 365-366) verwijzen twee marginale glossen naar Bijbelplaatsen waarin de betreffende handelingen worden verboden, Leviticus 20.15 en Exodus 22.18-19, en naar het Decreet van Gratianus, waar een glosse de vijf steden noemt (Sodom, Gomorra, Seboim, Segor en Eleale) die als straf van God door vuur werden platgebrand. Interessanter is de glosse die het afwijkende karakter van de bepaling signaleert. Zij is 'uitgerust met het zwaard', wordt gezegd. Dat wil zeggen: zij behelst een lijfstraf die met de sterke arm ten uitvoer moet worden gelegd.⁶⁷ En dan stelt de glosse heel simpel, in contrast met de merkwaardige executies van Germaansrechtelijke oorsprong die worden genoemd, namelijk het ontmannen, levend begraven of verbranden, dat volgens de *leges*, dat is het Romeinse recht, hier de doodstraf wordt voorgeschreven.⁶⁸ Overigens is dat niet helemaal waar, want geen enkele bepaling in

het *Corpus iuris* spreekt expliciet over seksuele handelingen met dieren en de glosse verwijst enkel naar Novelle 77. Daarin staat te lezen waartoe het zich te buiten gaan aan tegennatuurlijke handelingen, die verder niet worden gespecificeerd, uiteindelijk kan leiden, namelijk dat hele steden, de inwoners inclusief, ten onder zullen gaan. Voor de bepaling over het 'geselen of onthoofden' van een overspelige vrouw (§ c.21, p. 366-367) geven de glossen overduidelijk aan dat deze bestraffing obsoleet was geworden. De eerste glosse wijst erop dat volgens de *Codex Justinianus* het de man is die mag worden gedood wanneer hij 's nachts wordt betrapt op overspel.⁶⁹ De tweede glosse stelt dat het geselen berust op verouderde bepalingen.⁷⁰ De derde glosse stelt dat het onthoofden weliswaar berust op de bepaling in de *Codex Justinianus*, die zegt dat echtbrekers met het zwaard dienen te worden bestraft, maar dat die bepaling tegenwoordig is herroepen door de daar ingelaste *authentica* die stelt dat de overspelige vrouw naar een klooster dient te worden gestuurd en dat haar echtgenoot haar binnen twee jaar mag terugnemen.⁷¹ De vierde glosse, ten slotte, heeft betrekking op de woorden in het seendrecht zelf die zeggen dat de man de vrouw ook kan terugnemen en legt uit dat dit mogelijk is omdat bij overspel de man de vrouw ook kan vergeven.⁷²

glossen betreffende de leken-rechters en de seendgetuigen

Enkele glossen hebben betrekking op de rol van de leken in de seendprocedure. Twee identieke marginale glossen, toegevoegd aan de bepalingen die zeggen dat een priester en twee leken het oordeel moeten vellen (§ c.8-9, p. 363), benadrukken dat de mederechters leken waren: *Layci erant coiudices*.

Verder is er één glosse die nader ingaat op de rol van de seendgetuige. Deze glosse is te vinden bij de bepaling dat het volk seendgetuigen moet aanstellen (§ b.2) en verdient zeker onze aandacht.⁷³ In de eerste plaats legt de glosse uit dat de *ethswara* een getuige of aanklager van de rechter is, beëdigd ten overstaan van de districten. Hij is een openbaar functionaris, aan wie geloof wordt gehecht vanwege zijn eed, wanneer hij notoire misdaden aanklaagt. Dit was ons al min of meer bekend uit het particuliere recht zelf van de Westerslauwerse seendprocedure, maar het wordt in de glosse nu nog eens bevestigd door vier bepalingen van *ius commune*. De eerste is de decretale *Ad audientiam* van Innocentius III, opgenomen in het *Liber Extra* (X 2.26.13), die zegt dat een gezworene zijn functie getrouw

dient uit te oefenen (*cum iuratus sit officium fideliter exequi*) hetgeen hij volgens een glosse op die tekst wordt verondersteld te doen vanwege de eed die hij heeft afgelegd.⁷⁴ Vervolgens verwijst de glosse naar een bepaling in de *Codex Justinianus* (C. 9.2.7), die stelt dat een aanklacht die ambtshalve wordt ingediend niet aan de anders wel vereiste formaliteiten behoeft te voldoen, een tekst uit het Decreet van Gratianus (DG post C.4 q.4 c.2-3 §1) waarin deze tekst wordt geciteerd met de opmerking erbij dat ooit het op schrift stellen van de aanklacht (*inscriptio*) geen vereiste was⁷⁵ en een tekst uit de Digesten (D. 48.16.6.3), die zegt dat wie toch schriftelijk een aanklacht indient, dat mondeling moet toelichten. De glosse stelt vervolgens dat de aanklager ooit werd aangeduid als de ‘functionaris die tot taak heeft delicten aan te brengen bij rechters’ (*officialis deputatus ad crimina denuncianda iudicibus*), daarbij verwijzend naar een tekst uit het Decreet van Gratianus (C.23 q.5 c.1), waarin deze woorden overigens niet letterlijk voorkomen. Tenslotte stelt de glosse dat er tegenwoordig ook andere personen fungeren als seendgetuigen die delicten aanklagen bij de bisschop of de deken, namelijk de priester en de kerkvoogden (*aduocati*). Dit staat ook vermeld in het seendrecht zelf, althans voor de naseend: de priesters van de kerk en de kerkvoogden dienen de klachten, zoals voorgeschreven, in tijdens de naseend (§ a, p. 356). De opmerking zou echter ook op iets anders kunnen duiden. Ik kom daar dadelijk op terug. In de glosse volgen dan nog drie verwijzingen. In de eerste plaats wordt verwezen naar een tekst uit het Decreet van Gratianus (C.35 q.6 c.7), waarin de formule is te vinden van de eed die de seendgetuigen afleggen. Deze eed, die ook al is te vinden bij Regino van Prüm, was volgens Gratianus ingevoerd door paus Eutichyanus († 283) uit de derde eeuw, maar reeds Zeger-Bernard van Espen (1646-1728) meende dat dit niet waar kon zijn.⁷⁶ Net als bij Regino van Prüm wordt in het Decreet gesproken over zeven oudere, fatsoenlijke en geloofwaardige mannen uit de plaatselijke gemeente, of desgewenst meer of minder dan zeven. In de tweede plaats verwijst de glosse naar de decretale *Preterea* van Caelestinus III, opgenomen in het *Liber Extra* (X 2.21.7), waarin onder meer staat dat de seendgetuigen, indien zij zich hadden vergist, zichzelf mogen corrigeren, als zij dat maar terstond doen en niet na enig tijdverloop. De laatste verwijzing noemt de titel over de *accusator* in het *Speculum iudiciale*, maar welk fragment van deze lange titel de glossator daarbij precies op het oog moet hebben gehad wordt niet duidelijk.⁷⁷

Samenvattend zouden wij kunnen stellen dat de glossator van het seendrecht heeft gepoogd de *ethswara* van het particuliere, Westerlauwerse seendrecht te vereenzelvigen met functionarissen die, daartoe aangesteld en beëdigd volgens het *ius commune*, in de romano-canonieke procedure ambtshalve een aanklacht indienden, wellicht om daarmee aan te geven op welke wijze het Friese seendrecht, ondanks de lokale eigenaardigheden, zich verhiel ten opzichte van het *ius commune*.

Bij één opmerking uit een van de glossen moeten wij nog heel even stilstaan, namelijk waar wordt gezegd dat tegenwoordig ook de priester en de kerkvoogden fungeren als seendgetuigen. Deze woorden kunnen namelijk betrekking hebben op een veranderde situatie en zeggen dan wellicht nog iets over de datering van de glossen. Bij het uiteenvallen van het seendgerecht in seendstoelen met een kleiner territorium, waarbij het algemene seendrecht begon te versnipperen, werd de rol van de seendgetuigen, gekozen door priester en volk, regelmatig overgenomen door de kerkvoogden. In 1276 gebeurde iets dergelijks al in het deel van Friesland dat onder het bisdom Münster ressorteerde.⁷⁸ Dat voorbeeld werd kennelijk soms ook in het Westerlauwerse deel van Friesland gevolgd. Volgens het seendrecht voor het dekenaat Bolsward van 1404 en dat van 1277, vernieuwd in 1400, zijn het de pastoors en twee kerkvoogden die de aanklacht indienen.⁷⁹ Het seendrecht van het dekenaat Leeuwarden uit 1412 bepaalt hetzelfde.⁸⁰ Als de glossator derhalve wilde zeggen dat in zijn tijd de rol van de seendgetuigen op verschillende plaatsen was overgenomen door de kerkvoogden, moet deze glosse worden gedateerd in de periode dat de seendgerechten werden opgesplitst.

VII. Het Westerlauwerse seendrecht en de kerkstructuur

Samenvattend kunnen wij zeggen dat leken in het algemene Westerlauwerse seendrecht een cruciale rol speelden en een eigen verantwoordelijkheid moeten hebben gedragen. Leken maakten deel uit van de gemeenschap die de seendgetuigen koos en die procedurele beslissingen kon nemen en leken hebben gefungeerd als seendgetuige en als mederechter. Ook buiten het procesrecht hadden leken in Friesland overigens een sterke positie op kerkelijk terrein. Het seendrecht noemde al de kerkvoogden of *advocati*, die tot taak hadden kerkelijke goederen te beheren. Het kwam in Friesland ook voor dat de eigengeërfden een gemeenschapspatronaat uitoefenden, dat zij ontleenden aan hun voorouders die de kerk hadden gebouwd.⁸¹ Dat kwam erop neer dat de ingezetenen van een dorp gezamenlijk optraden als collatoren en in feite dus zelf hun pastoor kozen, waarna de aartsdiaken hem dan de zielzorg en de bewaking van de relieken toevertrouwde.

Maar wat is, vanuit historisch perspectief, de betekenis van de bijzondere rol die leken in de seendrechtprocedure hebben gehad? In 1968 legde de Groningse kerkhistoricus Willem Frederik Dankbaar (1907-2001) een verband tussen de sterke rol van leken op kerkelijk terrein in Friesland en de latere functie van ouderling. Hij ging daarin niet zo ver dat hij de seendgetuigen zag als directe voorgangers van de ouderling, maar meende wel dat het grote aandeel van leken in het seendgerecht mede de weg had gebaand voor de medewerking van leken in het bestuur van de kerk en de handhaving van kerkelijke tucht. De voor-reformatorische rechtsgebruiken zouden de voorwaarden hebben geschapen voor een presbyteriaal kerkbestel, net zoals het gemeenschapspatronaat een voortuitwijzing was naar de roeping van ambtsdragers door de gemeente in de Gereformeerde Kerk.⁸² Dankbaar realiseerde zich dat een daadwerkelijke continuïteit van seendgetuige naar ouderling niet kon worden aangetoond en hij wees ook op verschillen: de functie van de seendgetuige was overwegend juridisch van aard, die van de ouderling had een sterker pastoraal karakter.⁸³ Dankbaar wees in zijn artikel ook op Oost-Friesland, waar verschillende andere functionarissen, zoals de kerkvoogden, de rol van aanklager hadden overgenomen van de oude seendgetuigen. Deze kerkvoogden verkregen hun opsporingsbevoegdheid echter, zij het tegen wil en dank, van de wereldlijke overheid.⁸⁴ In het Westerlauwerse seendrecht hebben wij echter geen sporen gevonden van

inmenging door de wereldlijke overheid. De gemeenschap en niet de overheid stelde de seendgetuigen aan, die immers werden gekozen door volk en priester en daarna beëdigd door de deken.⁸⁵

In het seendrecht zien wij dus een kerkstructuur, waarin geestelijken en leken naast elkaar eigen verantwoordelijkheden en bevoegdheden dragen. Deze oude structuur ging met alle veranderingen van de vroegmoderne tijd grotendeels ten onder. Aan het einde van de Middeleeuwen verloor het oude algemene seendrecht van alle Friezen al aan betekenis ten gevolge van het opsplitsen van de drie dekenaten. Daarnaast won het jongere procesrecht van de romano-canonieke procedure, steeds meer terrein. Dit nieuwe recht werd, anders dan de oude seendprocedure, gekenmerkt door verschriftelijking, professionaliteit en rationele bewijsvoering. In de zestiende eeuw voltrok zich in Friesland de Reformatie, al bleef een deel van de bevolking katholiek. Het nieuwe parochie-systeem van het Concilie van Trente (1545-1563) was maar tot op zekere hoogte bepalend voor de organisatie en vormgeving van de katholieke staties, maar in dit systeem was hoe dan ook geen prominente plaats meer weggelegd voor leken. Het Concilie had zich in zijn sacramentenleer tegen het concept van een algemeen priesterschap van alle gelovigen gekeerd, zoals dat werd voorgestaan door de reformatoren. In plaats daarvan accentueerde het Concilie het onderscheid tussen geestelijken en leken. Het sacramentele karakter van het priesterschap werd benadrukt, de hiërarchische structuur van de kerk werd bepaald door geestelijken en de uitoefening van jurisdictie geconcentreerd in de persoon van de diocesane bisschop.⁸⁶

Het middeleeuwse seendrecht, en met name dan het Westerlauwerse, levert daarom niet alleen interessant vergelijkingsmateriaal op, maar laat ook een kerkmodel zien, waarvan bepaalde elementen ten tijde van de contrareformatie op de achtergrond zijn geraakt. De aanklacht door de seendgetuige was vanwege de *presumptio facti* sterk bepalend voor het verdere verloop van de procedure. Het was geen private aanklacht, maar een ambtshalve, onweerlegbare aanklacht die haast wel moest steunen op kerkelijke jurisdictie. Over de achterliggende legitimatie van taken en verantwoordelijkheden wordt in het Westerlauwerse seendrecht vanzelfsprekend niet gesproken. Het seendrecht is immers een rechtstekst en geen theologisch traktaat. Het zegt niet aan wie of wat de mede-rechters en de seendgetuigen hun bevoegdheden ontleenden en dus is het moeilijk te zeggen welk model de gebruikers van het seendrecht voor ogen moeten

hebben gehad. De leken-rechters werden wellicht geacht hun bevoegdheid te hebben verkregen op grond van delegatie, maar de seendgetuigen lijken die te ontleen aan verkiezing door priester en volk. Dat doet sterk denken aan middeleeuwse ecclesiologische modellen die uitoefening van jurisdictie niet zien als hiërarchisch verkregen van God, maar als ontleend aan de gemeenschap, of – om de begrippen te gebruiken die de historicus Walter Ullmann (1910-1983) daarvoor introduceerde – als verkregen volgens een *ascending theory* (en geen *descending theory*). De gemeenschap die in dit geval jurisdictie of de uitoefening ervan verleende, bestond uit priester en volk. De facto zal het volk enkel de huislieden hebben omvat, dat wil zeggen de mannen met eigen huis en erf, maar de leken werden als categorie in ieder geval niet buiten spel gezet. Het is een beeld dat wij ook kennen uit de middeleeuwse theologie. De gehele volksvergadering uit het Oude Testament, die in het boek Numeri (15.34) moest oordelen over de overtreder van het Sabbatsgebod, werd gezien als een voorafschaduw van de kerk. Deze volksvergadering slaagde er niet in tot een oordeel te komen en liet dat vervolgens over aan Mozes en Aäron, net zoals bij de kerk als gemeenschap jurisdictie berust, maar zij de uitoefening ervan toevertrouwt aan de bisschop.⁸⁷ Ik ben daarmee aanbeland bij een vertrouwd thema, waarover ik al vaker heb gesproken. Het opmerkelijke element in het Westerlauwerse seendrecht is alleen dat – als wij ervan mogen uitgaan dat de seendgetuige een aandeel had in de uitoefening van kerkelijke jurisdictie – deze uitoefening werd verleend aan een leek met een geheel eigen taak en verantwoordelijkheid. Daarover zou nog heel veel zijn te zeggen, maar het wordt tijd om af te ronden.⁸⁸

Dank

Gekomen aan het einde van deze rede, spreek ik mijn dank uit jegens allen met wie ik gedurende mijn dienstverband aan deze Universiteit heb samengewerkt. Ik dank in de eerste plaats de docenten, onderzoekers en student-assistenten die in de loop der jaren waren verbonden aan onze kleine sectie rechtsgeschiedenis. Ik dank de overige collega's van de afdeling R&R en andere afdelingen en dan vooral de leden van de commissies waarvan ik lange tijd voorzitter of vicevoorzitter was: de voormalige vaste commissie voor de wetenschapsbeoefening, de mentoraatscommissie en de opleidingscommissie. Ik dank de medewerkers van *VU-Law Academy*, die zelfs advocatenkantoren wisten te interesseren voor de rechtsgeschiedenis. Ik dank de medewerkers van de centrale coördinatie van het *Honours Programme* voor de goede samenwerking in de afgelopen jaren. Ik dank de medewerkers van *VU-University Press* voor het constructieve overleg bij de uitgave van leerboeken.

Ik ben lang verbonden geweest aan de Faculteit Rechtsgeleerdheid. Op 1 januari 1986 trad ik in dienst, komend van wat toen de Katholieke Universiteit Nijmegen heette. Aanvankelijk nam ik een bescheiden plaats in onder de *Quatuor Doctores* van de *Schola Schragiana*, om pas vele jaren later mijn voorganger, Eltjo Schrage, te mogen opvolgen. Al met al was ik ruim 33 jaar werkzaam aan de Vrije Universiteit. Mijn promotor, de Utrechtse hoogleraar Govaert van den Bergh, overleden in 2005, hield mij altijd voor dat een wetenschapper niet zijn leven lang aan dezelfde instelling verbonden moet zijn en ook de praktijk niet moet schuwen. Ondanks mijn lange dienstverband aan één en dezelfde faculteit denk ik die raad toch wel enigszins te hebben opgevolgd. Binnen de VU heb ik volop over de muur van de rechtsgeleerdheid heen kunnen kijken, vooral door contacten met collega's van de Theologische Faculteit, zoals in het Centrum voor Religie en Recht, in het keuzevak 'geloofsgemeenschappen en recht' en in de redactie van het 'Nederlands Tijdschrift Kerk en Recht', en daarnaast door samenwerking, universiteits-breed, in het Stevin-centrum voor wetenschapsgeschiedenis.

Maar ook in andere opzichten heb ik over muren heen kunnen kijken. Daarom ben ik dank verschuldigd aan wetenschappers buiten de VU met wie ik artikelen of boeken heb geschreven, promovendi heb begeleid, congressen heb georganiseerd, of anderszins heb sa-

mengewerkt, zoals in de redactie van het *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* en in de *Summer School Laws in Antiquity*. Ik denk daarbij ook aan de docenten van het Oud-Katholiek Seminarie, gevestigd aan de Universiteit Utrecht, waaraan ik, naast mijn werk aan de VU, lang was verbonden als docent kerkelijk recht, en vanwege welke instelling ik ook enige jaren de bijzondere leerstoel aan de Theologische Faculteit in Utrecht mocht bekleden.

Mijn dank geldt ook de leden van de rechterlijke macht met wie ik mocht samenwerken gedurende de jaren dat ik rechter-plaatsvervanger was in de arrondissementsrechtbank te Utrecht en raadsheer-plaatsvervanger in het Gerechtshof te 's Hertogenbosch. Deze werkzaamheden in de rechtspraktijk hebben mij er steeds weer van bewust gemaakt dat recht niet alleen een cultuurhistorisch fenomeen is, maar ook nog iets is dat een maatschappelijke functie heeft in het hier en nu.

Ik heb het als een voorrecht ervaren dat een discipline als de rechtsgeschiedenis van nature niet aan landsgrenzen is gebonden en dat er voor rechtshistorici weinig belemmeringen bestaan om internationale samenwerking te zoeken en te vinden. De internationale werkgroepen, congressen, werkverblijven en gastdocentschappen in Europa of verder weg hebben mijn werk aantrekkelijk gemaakt. Daarbij denk ik vooral aan de jaarlijkse verblijven aan het Max Planck-Instituut voor Europese rechtsgeschiedenis te Frankfurt en de verblijven aan de juridische faculteiten van Pretoria, Kaapstad en Colombo. Het was ook een voorrecht om van heel dichtbij de oprichting mee te maken van internationale samenwerkingsverbanden, die inmiddels hun bestaansrecht hebben bewezen, zoals de *Internationaler Arbeitskreis Altkatholizismusforschung* en de *European Society for Comparative Legal History*. Het tweede congres van deze laatste organisatie vond plaats hier aan de VU in 2012 en werd geopend door de toenmalige burgemeester van Amsterdam.

Ik dank ook de studenten, vooral hen met wie ik in de loop der jaren constructief heb samengewerkt: de student-assistenten en de mentoren, de *representatives* in de *Student Council* van het *Honours Programme*, de student coaches van de *Amsterdam Law Trials*, en de bestuurders van Extensus, Cicero en QBD. Waarde studenten, u was soms een onwillig gehoor en soms een heel dankbaar gehoor. Ik heb mijn uiterste best gedaan – dat moet u maar van mij aannemen – om de rechtsgeschiedenis, waarvan het directe praktische nut nu eenmaal niet evident is, jaar in jaar uit op een boeiende wijze voor u tot

leven te brengen. Dat u mij van uw kant beloonde met hoge waarderingen in de evaluaties en mij in 2010 verkoos tot 'docent van het jaar' heb ik zeer op prijs gesteld.

En dan tot slot. Een toekomst zonder VU is nog geen toekomst zonder wetenschap. De samenwerking met de onderzoeksgroep Oude Friese Rechtsbronnen van de *Fryske Akademy* hoop ik de komende jaren te continueren. Daarnaast heb ik het voornemen om onderzoek te verrichten naar de geschiedenis van het Oud-Katholiek Seminarie met het oog op het 300-jarig bestaan van deze instelling in 2025. Voor beide projecten liggen er plannen en zijn er uitdagingen, maar daar zal ik nu verder niet op ingaan, want ik ben inmiddels al veel te lang aan het woord geweest. Ik dank u voor uw aandacht.

Ik heb gezegd.

¹ E.H. Bary & H.D. Meijering, Het Westerlauwers Zeendrecht volgens de inkunabel van het Friese Landrecht, *Meidielingen. Stúdzjerjochting Frysk fan de Frije Universiteit yn Amsterdam* 1 (1972), p. 9-58, hier p. 14.

² Voor een volledig overzicht zie P. Gerbenzon, *Apparaat voor de studie van Oudfries recht II* (Bronnen), [Groningen 1982], p. 46.

³ Handschrift Leeuwarden, Tresoar R3. Het seendrecht volgens F is uitgegeven in B. Sjölin, *Die "Fivelgoër" Handschrift I* [Oudfriesche Taal- en Rechtsbronnen, 12], 's-Gravenhage 1970, p. 264-265 en 268-278 en in W.J. Buma & W. Ebel, *Das Fivelgoer Recht*, Göttingen 1972, p. 59-60 en 63-75.

⁴ In de andere bronnen wordt alleen gesproken over Utrecht.

⁵ Rijksarchief Drenthe EH 14 (Coll. Ellents/Hofstede, inv. nr. 14), zie ook P. Gerbenzon, Teksthistoaryske oantekening by de Fivelinger tekst fan it Syndrjocht, *Us Wurk* 12 (1963), p. 75-80.

⁶ *Dat aelde freeska landriucht* [s.l.] [c. 1486-1487], p. 103-120. De exemplaren van de Koninklijke Bibliotheek (KBH 150 C 36), de Universiteitsbibliotheek te Utrecht (J. oct. 1112) en Tresoar (Fries Genootschap Leeuwarden, A III 31) zijn online te raadplegen <https://archive.org/details/ned-kbn-all-00001690-001>
<http://objects.library.uu.nl/reader/index.php?obj=1874-301851&lan=en#page//70/98/59/7098599587719569508052101982492472705.jpg/mode/1up>
<http://schatkamer.tresoar.nl/landriucht>.

⁷ Handschrift Leeuwarden, Tresoar R5. Het seendrecht volgens J is uitgegeven in M. de Haan Hettema, *Oude Friesche Wetten II-1* (VI. *Jus Municipale Frisonum*), Leeuwarden 1847, p. 97-115 en (met Duitse vertaling) in W.J. Buma & W. Ebel (red.), *Westerlauwerssches Recht I. Jus Municipale Frisonum* [Altfriesische Rechtsquellen, 6], Göttingen 1977, p. 168-197. Een Nederlandse vertaling van het seendrecht volgens J is te vinden in O. Vries, *Asega, is het dingtijd? De hoogtepunten van de Oudfriesche tekstoverlevering*, Leeuwarden/Utrecht 2007, p. 410-445.

⁸ Handschriften Oxford, Bodleian Library, Junius 49 (fol. 34r-37v) en Junius 109 (p. 88-97). Een transcriptie van deze handschriften is te vinden in de *Taaldatabank Fryske Akademy*: <http://tdb.fryske-akademy.eu/tdb/index-unia-en.html>.

⁹ O. Vries, *Thet is ac landriucht. Landrechte und Landrecht im mittelalterlichen Friesland*, in: R.H. Bremmer e.a. (red.), *Directions for Old Frisian Philology* [Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik, 73], Amsterdam/New York 2014, p. 571-587, p. 582.

¹⁰ Onlangs verscheen een tekstuitgave, voorzien van Nederlandse vertaling: H.D. Meijering & H. Nijdam, *Wat is recht?. De receptie van oudfries recht in de Groninger Ommelanden in de 15^e en 16^e eeuw*, Gorredijk 2018. Het seendrecht volgens de Ommelander handschriften is te vinden op p. 267-331.

¹¹ In Druk vormt het Westerlauwerse seendrecht het elfde onderdeel.

¹² De tekstversie van Druk is later herdrukt in C. Schotanus, *Beschryvinge van de heerlyckheydt van Friesland tusschen 't Flie end de Lauwers*, [s.l.] 1655, p. 71-77; [P. Wierdsma & P. Brantsma], *Oude Friesche wetten met eene Nederduitsche vertaling*, Campen-Leeuwarden 1782¹, p. 207-260; K. von Richthofen, *Friesische Rechtsquellen*, Berlin 1840, p. 401-410 en J.G.C. Joosting & S. Muller, *Bronnen voor de geschiedenis der kerkelijke rechtspraak in het bisdom Utrecht in de Middeleeuwen V* (Provinciale en synodale statuten. Seendrechten door J.G.C. Joosting), Den Haag 1914, p. 354-367. Alleen bij Schotanus en Joosting zijn de glossen opgenomen. Nederlandse vertalingen van het seendrecht volgens D, evenwel zonder de glossen, zijn te vinden in [Wierdsma & Brantsma], *Oude Friesche wetten*, p. 207-260 en Bary & Meijering, *Het Westerlauwers Zeendrecht*.

¹³ Het A-gedeelte betreft de aankondiging en opening van de seend en is gedeeltelijk in het Latijn gesteld. Het B-gedeelte heeft als opschrift "Hier begint het algemene

seendrecht" (*Syndriucht int ghemeen*) en het C-gedeelte heeft als opschrift "Hier beginnen de seendvoorschriften" (*Syndriuchta*).

¹⁴ Onlangs werden enige reepjes perkament gevonden waarop een fragment van een psalmvertaling in het Oudfries staat te lezen en die worden gedateerd op ca. 1100-1125; zie E. Langbroek, So viel geschrieben, so wenig geblieben. Eine neue Entdeckung: unbekannte altfriesische Psalmglossen, *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 74-1 (2015), p. 135-146.

¹⁵ Van Buijtenen liet deze mogelijkheid open, zie M.P. van Buijtenen, *De grondslag van de Friese vrijheid*, Assen 1953, p. 163. Voor taalkundige argumenten dat het Latijn het origineel is en geen 'terugvertaald' Oudfries zie R.H. Bremmer, *Hir is eskriven. Lezen en schrijven in de Friese landen rond 1300* [Middeleeuwse studies en bronnen, 82], Hilversum 2004, p. 107-109.

¹⁶ Zie over paus Leo IV als verlener van het seendrecht Van Buijtenen, *De grondslag*, p. 181-182. Zie ook A. Salomon, *Friesische Geschichtsbilder. Historische Ereignisse und kollektives Gedächtnis im mittelalterlichen Friesland* [Abhandlungen und Vorträge zur Geschichte Ostfrieslands, 78], Aurich 2000, p. 78-121.

¹⁷ Buijtenen, *De grondslag*, p. 165 e.v., m.n. p. 172.

¹⁸ Voor een overzicht zie Gerbenzon, *Apparaat voor de studie van Oudfries recht*, passim.

¹⁹ H.J.B. Mulders, *Der Archidiakonat im Bistum Utrecht bis zum Ausgang des 14. Jahrhunderts. Eine rechtshistorische Studie zum kirchlichen Verfassungsrecht*, Nijmegen 1943, p. 14-20; C. Dekker, The formation of archdeaconries in the diocese of Utrecht in the second half of the eleventh century and the first quarter of the twelfth, *The Low Countries History Yearbook* 12 (1979), p. 1-28, p. 23; K. van Vliet, *In kringen van Kanunniken. Munsters en kapitels in het bisdom Utrecht 695-1227*, Zutphen 2002, p. 319.

²⁰ S.J. Fockema Andreae, *Bijdragen tot de Nederlandsche Rechtsgeschiedenis*, V, Haarlem 1914, p. 71-127 (Kerkelijke Rechtspraak in Nederland in de Middeleeuwen), hier p. 84-89.

²¹ Van Vliet, *In kringen van Kanunniken*, p. 207-208, 316-317 (noot 1292).

²² R. Dove, Untersuchungen über die Sendgerichte, *Zeitschrift für deutsches Recht und deutsche Rechtswissenschaft* 19 (1859), p. 321-394, hier p. 336-339. R.W. Dove, Beiträge zur Geschichte des deutschen Kirchenrechts, I. Die Fränkischen Sendgerichte, *Zeitschrift für Kirchenrecht* 4 (1864), p. 1-45 en 5 (1865), p. 1-42. J.A.E. Kuijs, *Kerkelijke organisatie in het middeleeuwse bisdom Utrecht*, Nijmegen 2004, p. 137-141.

²³ Zie voor de territoriale indeling van Friesland in dekenaten: S. Muller Hzn, *Geschiedkundige atlas van Nederland. De kerkelijke indeling omstreeks 1550 tevens kloosterskaart*, Deel I Het bisdom Utrecht, 's-Gravenhage 1921, p. 92 e.v.; G.J. de Langen & J.A. Mol, Church foundation and parish formation in Frisia in the tenth and eleventh centuries. A planned development?, *The Medieval Low Countries* 4 (2017), p. 1-55.

²⁴ E.H. Bary & M.P. van Buijtenen, Synode en seendrecht. Doorwerking in middeleeuws Friesland, in: G. Ackermans e.a. (red.), *Kerk in beraad. Opstellen aangeboden aan prof dr. J.C.P.A. van Laarhoven bij gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar aan de Katholieke Universiteit Nijmegen*, Nijmegen 1991, p. 103-123; zie noot 7 op p. 105: Groningen Rijksarchief, Huisarchief Farmsum 939, fol. 34r: "De XXXVI seent-rechten de nu ter tyt meerendeels in dessuetudinem gegaan und verandert, doch hier to verhalen sint um der antiquiteit und olden heercomens willen".

²⁵ Bary & Buijtenen, *Synode en seendrecht*, p. 105 en noot 9 met verwijzingen.

²⁶ De koorbisschop was, anders dan zijn benaming wellicht doet vermoeden, geen bisschop, maar een geestelijke uit één van de Utrechtse kapittels die de bisschop assisteerde in diens rechtsprekende taken.

²⁷ Zie ook Fockema Andreae, *Bijdragen tot de Nederlandsche Rechtsgeschiedenis*, p. 84-89.

²⁸ Het is ook mogelijk dat er een keuze tussen twee systemen heeft bestaan. In de drie jaar dat de bisschop niet kwam, kon de deken seend houden voor zijn district of de pastoors deden dit in hun parochie. Dit lijkt de lezing te zijn van J (*Jus Municipale Frisonum*). Zie J IX, 22ab; zie Buma & Ebel, *Westerlauwerssches Recht I*, p. 178.

²⁹ Regino van Prüm, *Libri duo de synodalibus causis et disciplinis ecclesiasticis*, Lib. II, cap. 1: "Episcopus in synodo residens, post congruam allucationem septem ex plebe ipsius parochiae vel eo amplius aut minus, prout viderit expedire, maturiores, honestiores atque veraciores viros in medio debet evocare (...)", zie W. Hartmann, *Das Sendhandbuch des Regino von Prüm* [Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichtes des Mittelalters, 42], Darmstadt 2004, p. 236.

³⁰ In titel X 2.17 *de testibus cogendis vel non*.

³¹ Voor meer bronnen voor het vroeg optreden van leken in seendprocedures zie: E.H. Bary, *Aspekten van de Zeend. Een studie van de kerkelijke strafrechtspraak tussen Vlie en Weser, inzonderheid van het westerlauwers zeendrecht, tegen de achtergrond van haar ontwikkeling tijdens de Karolingische renaissance*, Nijmegen 1974 [gestencilde doctoraalscriptie], p. 22-23.

³² K.W. Nörr, *Zur Stellung des Richters im gelehrten Prozeß der Frühzeit: Iudex secundum allegata non secundum conscientiam iudicat* [Münchener Universitätschriften, 2], Munich 1967, p. 8-11.

³³ Glosse *notorium* ad X 3.2.7: (...) quia ita exhibet se conspectui hominum, quod nulla potest tergiversatione celari (...). Nec requiritur scientia omnium, sed plurimum ut quando omnes admissum scelus proclamant (...).

³⁴ S. Kalifa, Les témoins synodaux frisons faisaient-ils des actes de l'autorité?, *It Beaken* 22 (1960), p. 161-173, hier p. 166-167. S. Kalifa, Les modes de preuve frisons issus de l'inquisitio franque et leur avatars, *Us Wurk* 21-22 (1972-1973), p. 97-138, hier p. 115-116. Wellicht hebben wij hier te maken met een kerkelijke parallel van de doem van de asega. De doem moest worden bevestigd, maar hield in wezen al het oordeel in.

³⁵ Dit laatste was voldoende volgens X 5.34.13.

³⁶ Zie H. Nijdam, *Lichaam, eer en recht in middeleeuws Friesland. Een studie naar oudfriese boeteregisters*, Hilversum 2008, p. 156 e.v.

³⁷ Zie over deze passage D.J. Henstra, *The evolution of the money standard in medieval Frisia. A treatise on the history of the systems of money on account of the former Frisia (c. 600-c.1500)*, Groningen 2000, p. 295-298 en A.T. Popkema (red.), *Fon jelde. Opstellen van D.J. Henstra over middeleeuws Frisia*, Groningen 2010, p. 111-113.

³⁸ Niet alle bepalingen zijn probleemloos in dit schema onder te brengen. Er was ook een naseend (*post-sinodalia*), waarin priesters en kerkvoogden klachten, zoals voorgeschreven, konden indienen (§ a, p. 356) en het *cathedraticum* werd betaald (§ a, p. 356). De deken vaardigde ook nog een bevel uit om voor de aanvang van de naseend de wegen (en waterwegen) rond de kerken te herstellen (§ a, p. 356). Een andere bepaling omtrent de bereikbaarheid van kerken (§ c.3, p. 361) zegt uitdrukkelijk dat degene die wordt aangeklaagd vanwege achterstallig onderhoud geen verweer kan voeren, maar noemt geen sanctie en zegt alleen dat moet worden geoordeeld op grond van het recht of de grote genade van God (*dat sel ma riuchta al nei dae riuchte iof ney*

grata Godes neden). Omdat deze laatste bepaling ook spreekt over het onderhouden van de bisschop uit de tienden die de priesters ontvangen, is het niet uitgesloten dat deze bepaling betrekking heeft op de naseend. Zo is het voorstelbaar dat op de naseend werd geoordeeld over het al dan niet tijdig uitgevoerde onderhoud aan de wegen.

³⁹ Kalifa, *Les témoins synodaux frisons*, p. 161.

⁴⁰ Hier wordt ook de eed genoemd die 'de uwen' zouden hebben afgelegd. Het is niet duidelijk welke eed daarmee wordt bedoeld. Wellicht is dit een reminiscentie aan een landsvrede (*treuga terrae*), tenzij ook alle huislieden (boeren met huis en erf) een eed aflegden bij de aanvang van de seend. Als er een verband is met een landsvrede levert dat wellicht een aanwijzing op voor de datering. Zie Nijdam, *Lichaam, eer en recht*, p. 446 e.v.

⁴¹ Kalifa, *Les témoins synodaux frisons*, p. 161-162, p. 167. Kalifa, *Les modes de preuve frisons*, p. 100.

⁴² J IX, 2b; Buma & Ebel, *Westerlauwerssches Recht*, p. 168.

⁴³ R.H. Helmholz, *The Spirit of Classical Canon Law*, Athens 1996, p. 116-144; Bart Wauters, *Recht als religie. Canonieke onderbouw van de vroegmoderne staatsvorming in de Zuidelijke Nederlanden* [Symbolae Facultatis Litterarum Lovaniensis, Series B/Vol. 35], Leuven 2005, p. 231-235.

⁴⁴ In de versie van het seendrecht volgens J (*Jus Municipale Frisonum*) treedt het rechterlijke tribunaal ook op in dubbele bezetting. Twee geestelijken en vier leken dienen iemand die de derde dag achtereen niet aan zijn plicht heeft voldaan ter seend te verschijnen schuldig te bevinden. Vrijzweren is dan niet meer mogelijk. Zie J IX, 12; Buma & Ebel, *Westerlauwerssches Recht*, p. 172.

⁴⁵ Goede maandag is de maandag na Drievuldigheidszondag.

⁴⁶ Dat de seendgetuigen ook deelnamen aan de oordeelsvorming wordt wel enigszins gesuggereerd in Kalifa, *Les témoins synodaux frisons*, p. 162 e.v.

⁴⁷ A.M. Koeniger, *Die Sendgericht in Deutschland* I, München 1907, p. 193: "cum iudicio sacerdotum ceterorumque clericorum et bonorum laicorum, et eorum testimonio".

⁴⁸ M. de Haan Hettema, De Godsoordelen in Friesland, *De Vrije Vries* 4-1 (1845), p. 269-305; W.J. Buma, *Het godsoordeel in de Oudfriese literatuur: rede uitgesproken ... aan de Rijksuniversiteit te Utrecht op 17 October 1949*.

⁴⁹ F VIII, 9; Buma & Ebel, *Das Fivelgoer Recht*, p. 66.

⁵⁰ In F (*Codex Fivelgo*) werd de beslissing genomen door zes personen: twee van de zijde van de man, twee van de zijde van de vrouw en twee van de zijde van de priester (F VIII, 25; Buma & Ebel, *Das Fivelgoer Recht*, p. 70). In J (*Jus Municipale Frisonum*) ontbreken de getuigen van de zijde van de vrouw (J IX, 20; Buma & Ebel, *Westerlauwerssches Recht*, p. 176). Wat U (*Codex Unia*) betreft, Junius 109 (*Collationes*, zie p. 93) heeft een versie conform aan D (Druk), maar in Junius 49 (*Apographa*, zie fol. 35r) ontbreken weer de getuigen van de zijde van de vrouw.

⁵¹ Aldus Kalifa, *Les témoins synodaux*, p. 165-166.

⁵² Cf. Meijering & Nijdam, *Wat is recht?* p. 288.

⁵³ H.D. Meijering, Dat nye lantrecht. Altfriesisches Recht im fünfzehnten und sechzehnten Jahrhundert – Nachleben oder Neuanfang?, in: R.H. Bremmer e.a. (red), *Advances in Old Frisian Philology* [Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik 64], Amsterdam 2007, p. 239-262.

⁵⁴ De dagvaarding naar Utrecht wordt in de literatuur veelal beschreven als 'hoger beroep', maar dat was het procesrechtelijk niet. Niemand ging in beroep van een eerdere uitspraak. Zij is eerder te zien als een proces vanwege een ander delict,

namelijk ongehoorzaamheid of weerspannigheid, of als een proces om een eerder veroordelend vonnis te effectueren (*actio iudicati*).

⁵⁵ De bepaling spreekt over de wet van Octavianus en de wet van Mozes. De wet van Mozes is een verwijzing naar Oudtestamentische voorschriften. De wet van Octavianus zou een verwijzing kunnen zijn naar de *lex Iulia de adulteriis coercendis*. Het is echter de vraag hoe de redacteuren van het seendrecht van het bestaan en de inhoud van deze wet, die overigens niets zegt over ontucht met dieren, op de hoogte waren. Het zou kunnen zijn via de Justiniaanse Instituten (zie Inst. 4.18.4), waarvan de kennis in de Middeleeuwen nooit volledig is weg geweest, of anders wellicht uit *De vita caesarum* (II.34) van Suetonius of via een schriftelijke of mondelinge overlevering.

⁵⁶ R.H. Bremmer, The children he never had. The husband she never served. Castration and genital mutilation in medieval Frisian Law, in: L. Tracy (red), *Castration and Culture in the Middle Ages*, Cambridge 2013, p. 108-130, p. 113-119. De oude wetten van Uppland in Zweden zouden soortgelijke straffen (*vivicomburium* en *defossio*) voor seksuele handelingen met dieren hebben gekend. Zie J.O. Stiernhöök, *De jure Sveonum et Gothorum vetusto libri duo*, Stockholm 1672, p. 329, genoemd in Wierdsma & Brantsma, *Oude Friesche wetten*.

⁵⁷ In J (*Jus Municipale Frisonum*) heeft de eerste bepaling een afwijkende lezing: de man kan de vrouw alleen verstoten of weer tot zich nemen. J IX, 14; Buma & Ebel, *Westerlauwerssches Recht*, p. 172-175.

⁵⁸ De glossen in *Codex Unia* (U), Bodleian Library Oxford, hs Junius 109 (*Collationes*), zijn overgenomen uit D.

⁵⁹ Zie O. Vries, Hemma Odda zin, stedsskriuwer fan Ljouwert om 1500 hinne, *It Beaken* 43 (1981) 217-239, hier p. 218 en 220.

⁶⁰ Zie verder F. Soetermeer, Wilhelm Durand, *Biographisch-Bibliographisches Lexikon* 22 (2003), kolom 1527-1539.

⁶¹ Zie P. Gerbenzon, *Aantekeningen over de Jurisprudentia Frisica. Een laat-vijftiende-eeuwse Westerlauwers-Friese bewerking van de Excerpta legum*, TR 57 (1989), p. 21-67 en 339-374, hier p. 350 e.v. Naar Panormitanus wordt overigens wel verwezen in glossen op andere delen van Het Friese Landrecht.

⁶² J. Hallebeek, The Gloss to the Seventeen Statutes of the Frisian Land Law, *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* 87 (2019) (in druk).

⁶³ Azo, *Summa Codicis*, C. 9.19, n. 1-6.

⁶⁴ Met verwijzingen naar C. 5.17.8.4b en de glosse *reciperet* ad X 2.6.1.

⁶⁵ In het manuscript van F staat *han ordel*, dat door de uitgevers is geëmendeed in *handordel*. Dit is evenwel niet de enig denkbare emendatie. Cf. Meijering & Nijdam, *Wat is recht?*, p. 282, noot 12.

⁶⁶ “quia facta fuit invidia fabricante”, daarbij verwijzend naar C.2 q.5 c.7 en C.2 q.5 c.20.

⁶⁷ Glosse ad § c.17: Hoc casu armantur iura at gladio feriantur, inst. de pub. iudici. § Item lex Iulia (Inst. 4.18.8), C. ad le. Iuli. de adulte. I. Cum uir nubit in feminam (C. 9.9.30(31), ff. ad le. Cor. de siccar. I. iii § Qui hominem libidinis (D. 48.8.3.4) et in auct. ut non luxurientur contra naturam § ultimo, col. vi. (Nov. 77.1.2).

⁶⁸ Exodi xxii c: “Maleficos ne paciaris uiuere. Et qui coieret cum iumento morte morietur”, propter quod uicium quandoque ciuitates ulcione diuina igne concremate sunt, tres uidelicet proprio delicto Sodomam, Gmorrham et Seboim, et due ex uicinitate Segor et Eleale, de pe. d. ii. (glosse Seboim ad De pen. D.1 c.46). Secundum leges capite puniuntur, in auct. ut non lux. contra naturam in prin. coll. vi (Nov. 77.1), de hiis extra de excess. prela. c. Clerici (X 5.31.4), in Sexto de hereticis c. Cum secundum Genesis xix (VI 5.2.19).

⁶⁹ Glosse ad § c.21: De pena adulterantis mulieris C. de adul l. Gratus (C. 9.9.4) dicitur quod si maritus adulterantem cum sua uxore interficeret etc.

⁷⁰ Glosse *so aegh di foermond dine ker hor hise haudi* ad § c.21: id est secundum antiqua iura.

⁷¹ Glosse *mitta suirde* ad § c.21: C. de adulte. l. Quamuis in fine C. 9.9.29(30), et l. Castitati (C. 9.9.9). Hoc hodie est reuocatum per auth. hodie ibi posita (auth. *Sed hodie adultera* post C. 9.9.29[30]).

⁷² Glosse *so hise to him nime* ad § c.21: Quia ei remittere potest adulterium, Extra de iur. iurandi c. Quemadmodum (X 2.24.25), xxxii q.i Quod autem (C.32 q.1 c.7).

⁷³ Glosse *eedsuara* ad § b.2: Est testis uel nuncius iudicis et comitatus iuratus et persona publica cui creditur ratione iuramenti, extra de prescrip. Ad audientiam (X 2.26.13), in citationibus et denunciationibus illorum criminum, que sunt notoria, C. de accu. l. Ea que (C. 9.2.7), iiiii q. iiiii § Aliquando (DG post C.4 q.4 c.2-3 § i), ff. ad se. con. turpil. l. Ab accusatione § Nunciatores (D. 48.16.6.3) et uocatur aliquando 'officialis deputatus ad crimina denuncianda iudicibus', ut in c. Circumtelliones xxiii q. v (C.23 q.5 c.1). Hodie istorum sunt et alii, uidelicet et presbiter et aduocati, testes sinodales qui deferunt crimina episcopis siue decanis, xxxv q. v Epis. (C.35 q.6 c.7), extra de test. cogen. c. Preterea (X 2.21.7), Speculo, titulo de accu. § i., hic scias.

⁷⁴ Glosse *iuratus* ad X 2.26.13.

⁷⁵ DG post C.4 q.4 c.2-3, § i: Aliquando etiam sine inscriptione accusatio fieri potest. "Ea enim, que per officiales presidibus nunciantur, et citra solemnitas accusationum posse perpendi incognitum non est."

⁷⁶ Z.B. van Espen, *Jus Ecclesiasticum Universum*, Pars I, Tit. XVIII, cap. 3, § 3, verwijzend naar zijn tijdgenoot Étienne Baluze (1630-1718).

⁷⁷ Cf. Wilhelm Durantis, *Speculum iudiciale* Tom. I, Bazel 1574 (herdruk Aalen 1975), p. 188-201.

⁷⁸ Oorkonde van bisschop Everhard van Diest († 1301) van Münster, afgedrukt in Richthofen, *Friesische Rechtsquellen*, p. 140-151, zie p. 145.

⁷⁹ Richthofen, *Friesische Rechtsquellen*, p. 482-488, p. 484; Joosting & Muller, *Bronnen voor de geschiedenis der kerkelijke rechtspraak in het bisdom Utrecht in de Middeleeuwen V*, p. 368-385, hier p. 376.

⁸⁰ Joosting & Muller, *Bronnen voor de geschiedenis der kerkelijke rechtspraak in het bisdom Utrecht in de Middeleeuwen V*, p. 387-391; P. Sipma, *Oudfriesche Oorkonden II*, 's-Gravenhage 1933, p. 8-10.

⁸¹ L.J. van Apeldoorn, *De kerkelijke goederen in Friesland. Beschrijving van de ontwikkeling van het recht omtrent de kerkelijke goederen in Friesland tot 1795 I*, Leeuwarden 1915, p. 5 e.v.; R.R. Post, *Eigenkerken en bisschoppelijk gezag in het diocees Utrecht tot de Xlle eeuw*, Utrecht 1928, p. 180-183. N.E. Algra, *Ein. Enkele rechtshistorische aspecten van de grondeigendom in Westerlauwers Friesland*, Groningen 1966, p. 129. J.A. Mol, *Friezen en de zeggenschap over hun kerken in de Middeleeuwen*, Leiden 2004.

⁸² W.F. Dankbaar, Over de voorgeschiedenis van het ouderlingenambt, bepaaldelijk in Oost-Friesland, in: J.N. Bakhuizen van den Brink e.a. (red.), *Opstellen aangeboden aan Prof. Dr. D. Nauta bij zijn afscheid als hoogleraar aan de Vrije Universiteit te Amsterdam op 7 juni 1968*, Leiden 1968, p. 38-53, p. 43, 50-52, ook in *Nederlands Archief voor kerkgeschiedenis* 48 (1968) p. 166-181, p. 171, 178-180.

⁸³ In de literatuur is er ook op gewezen dat het bij gebrek aan voldoende bewijs moeilijk is te zeggen of omgekeerd de Reformatie effect heeft gehad op het seendrecht. Zie Bary & Van Buijtenen, *Synode en seendrecht*, p. 121-123.

⁸⁴ Dankbaar, *Over de voorgeschiedenis*, p. 50-51 (p. 178-179).

⁸⁵ Zie boven: Westerlauwerse Seendrecht § b.2 (D, editie Joosting, p. 357).

⁸⁶ P. Lakeland, The laity, in: R.F. Bulman & F.J. Parrella, *From Trent to Vatican II. Historical and theological investigations*, Oxford 2006, p. 193-206.

⁸⁷ Zie J. Hallebeek, *Alonso "El Tostado" (c. 1410-1455): His doctrine on jurisdiction and its influence in the Church of Utrecht* [Publicatieserie Stichting Oud-Katholiek Seminarie, 29], Amersfoort 1997.

⁸⁸ Ik dank Henk Meijering, Han Nijdam en Oebele Vries voor hun waardevolle opmerkingen bij de concepttekst van deze rede.

